

Рамиз Зөһрабов

**ЧАНАРКАН
МУҒАМ
дәстканынын
нәзәри
әсаслары**

РАМИЗ ЗӨҺРАБОВ

«ЧАҲАРКАҲ» МУҒАМ – ДЭСТКАҲЫНЫН НЭЗӘРИ ӘСАСЛАРЫ

БАКЫ – «ШУР» – 2000

Рә'јчи: **Ајдын Зијадлы**
сәнәтшүнаслыг намизәди, досент

Рамиз Зөһрабов. «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын нәзәри
әсаслары, «Шур», 2000. – 85 сәһ.

Азәрбајчан Республикасынын әмәкдар инчәсәнәт хадими, сәнәтшүнаслыг доктору, профессор Рамиз Зөһрабовун бу китабы охучулары шифаһи әһ'әнәли Азәрбајчан профессионал мусигисинин әсас жанры – мугамларымыздан бири – «Чаһаркаһ» дәсткаһынын мусигили – нәзәри әсаслары илә таныш едир. Китабда «Чаһаркаһ» мугамынын лад мәсәләләри, мелодија вә чоһсәслилик, ритм вә мусиги формасынын нәзәри бахымдан әсас хүсусијјәтләри арашдырылып.

Тәдгигат әјани васитә кими мугам – дәсткаһдан нот нүмунәләри, схемләр, формуллар илә тәһһиз едилмишдир.

Әсәрдән мусигишүнаслар, фолклорчулар, халг-профессионал мусиги ифачылары, бәстәкарлар, һәмчинин Али вә Орта ихтисас мусиги мәктәбләринин мүәллим вә теләбәләри истифадә едә биләрләр.

83.3.Аз(2)
3 032 Грифли нәшр

© «Шур», 2000

ӨН СӨЗ ЈЕРИНӘ

«Чаһаркаһ» ики мәфһумдан ибарәтдир. Чаһар – дөрд, каһ – мөкан, јер демәкдир. Башга сөзлә, «Чаһаркаһ» дөрдүнчү дајана чаг мә'насыны дашыјыр.

Азәрбајчанда «Чаһаркаһ» әсас мугам дәсткаһларындандыр. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан ханәндә вә сазәндәләрин ифачылыг практикасында бу мугам кениш јайылмыш вә севә-севә ифа едилән дәсткаһлардандыр.

Башга Шәрг халгларынын мусигисиндә дә «Чаһаркаһ» өзүнә кениш рәғбәт газанмышдыр.

XIX әсрин мусигишүнасы Мир Мөһсүн Нәвваб «Вүзуһил Әргам» рисаләсиндә «Чаһаркаһ»ын көј қурултусу илә әла-гәдар јаранмасыны көстәрир.¹

Азәрбајчан профессионал мусигисинин баниси Ү.Һачыбәјов исә һәр бир мугам дәсткаһыны бәдии-руһи тә'сир чәһәт-дән сәчијјәләндирәркән «Чаһаркаһ»ын һәјәчан вә еһтирас һисси ојатдыгыны билдирир.²

Бунун үчүн дә Ү.Һачыбәјов «Чаһаркаһ» мугамындан нә чүр истифадә едилмәсини белә шәрһ едир: «Мусиги бојалары илә халгын мәзлум вәзијјәтини, јахуд истисмарчы синифләрин гәддарлыгыны ифадә етмәк лазым олдугда мән «Чаһаркаһ» мугамыны ишләдирәм».³

«Чаһаркаһ»дан ејни мәгсәдлә истифадәни биз «Короглу» операсынын I пәрдәсиндә дә изләјә биләрик. Бу пәрдәнин башлангычында кәндлиләр онлара верилән ишкәнчәдән, зүлм вә әсәрәтдән шикајәт едирләр, ханлара, бәјләрә гаршы өз гәзәб һиссләрини мәһз «Чаһаркаһ» мугамынын интонасијалары әсасында јазылмыш мусиги илә билдирирләр.

Белә нүмунәләрин сајыны чоһалтмагда олар. Лакин биз әсас мәгсәдимиз «Чаһаркаһ» мугам – дәсткаһыны елми-нәзәри чәһәтдән тәһлил етмәкдир. Бунун үчүн дә мүәллиф «Чаһаркаһ» мугамыны нәзәри аспектдә тәһлил едәркән танынмыш бәстәкар-мусигишүнас Нәриман Мәммәдовун нота јаздыгы «Чаһаркаһ» (М., 1970) мугам-дәсткаһына әсасланыр. Ону да дејәк ки, «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһы вокал-инструментал шәкилдә (ханәндә, тар, каманча вә гавал) јазылмыш,

¹ З.Сафарова. Мир Мохсин Навваб. Баку, 1983.

² Ү.Һачыбәјов. Әсәрләри, II чилд. Баку, 1965, сәһ.34.

³ Јенә орада, сәһ.324.

тар və каманча партијалары фортепиано үчүн тәртиб олунмушдур.

«Чаһаркаһ» дэсткаһы көркәмли Азәрбајчан халг-професионал мусигичләри – тарзән, республиканын халг артисти Бәһрам Мансуровун (1913-1986), каманча чалан, республиканын әмәкдар артисти Тәләт Бақыхановун, ханәндә, республиканын халг артисти Јагуб Мәммәдовун ифасындан нота салынмышдыр.

Бу нот јазысы 11 шөбә, рәнк вә тәснифләрдән ибарәтдир. 1. Чаһаркаһ дәрәмәди; 2. Мајеји-Чаһаркаһ (она «Балү-кәбутәр» - көјөрчин ганады да дејирләр); 3. Тәсниф 4. Рәнк 5. Бәстә-Никар. 6. Тәсниф. 7. Насар, 8. Рәнк 9. Мүхалиф. 10. Тәсниф. 11. Зәрби-Мәнсуријә.

ЛАД ӘСАСЫ

«Чаһаркаһ» мугам дэсткаһы једди әсас ладдан биринә - чаһаркаһ ладына әсасланыр. Ү.Һачыбәјовун консепсијасына көрә јарымтон – бир тон јарым – јарым тон формулу үзрә гурулмуш үч бәрәбәр тетрахорд чаһаркаһ ладынын сәссырасыны әмәлә кәтирир. Бу шәртлә ки, бунлардан алт тетрахорд орта тетрахордла говушут (зәнчирвари) үсулда вә орта тетрахорд үст тетрахордла ајры (јанашы) үсулда бирләшсин.

Биринчи октавадакы до мајәли чаһаркаһ ладынын сәссырасы бу шәкилдә олар.¹

Адәтән, «Чаһаркаһ» мугам-дэсткаһы «Дәрәмәд»лә башланыр. Бу инструментал пјесә нәзәр јетирсәк, көрәрик ки, чаһаркаһ ладынын сәссырасы јухары рекистр һесабына кенишләнмишдир. Белә ки, сәссырасынын бир октава јухары мајә тонуна үст апарычы тон (ре бемол²) әләвә олунмушдур. Онун сәссырасы беләдир. (2)

Артыг «Чаһаркаһ» дәрәмәдиндә өзәк, тәмәл тәрзли интонасијалар аралыгдакы бәзи дајаг пилләләрини тәсдигләјир. Бунлар һансылардыр? Мајәнин октавасы – до² (мәнсуријә лады), мајә – до¹ (мајеји-чаһаркаһ лады), терсија – ми¹ (бәстә – никар лады).

«Дәрәмәд»дән сонра кәлән «Мајеји-Чаһаркаһ» шөбәси (һазыркы нот јазысында о, «Балү-кәбутәр» адланыр) дэсткаһ-

¹ Ү.Һачыбәјов. Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары. Бақы, 1985, сәһ.92.

да бунөврә сајылыр. Вә онун мусиги бахымдан инкишафына зәмин јарадыр.

Бу шө'бәнин инструментал мусиги ифасынын сәссырасы ики тетрахорддан ибарәтдир: орта вә алт тетрахорддан (3).

Лакин әсас сәссырасындан (Нүмунә № 2) фәргли олараг алт тетрахорд тон-тон-јарымтон структурона маликдир. Ону да дејәк ки, белә структур «Чаһаркаһ»ын икинчи нөвүнә аид-дир.¹

Вокал партија исә елә һәмин сәссырасына VIII пилләнин (квинтанын) вә IX пилләнин (квинтанын үст апарычы тону-нун) әлавә олунмасы илә јараныр. Беләликлә, вокал партија-нын рекистри јухарыја доғру јүксәлән истигамәт нәтичәсиндә кенишләнир (4).

Көрүндүјү кими, алт тетрахордун тоникасынын алт квартасы јүксәлмишидир (сол дијез). Бу јүксәлмиш пиллә чәми бир дөфә – биринчи куплетин әввәлиндә олан мусиги фразасында нәгарәтвари сөзләрлә көмәкчи һәрәкәтдә мејдана чы-хыр (улдуз ишарәси илә көстәрилир) (5).

¹ 2-чи нөвлү чаһаркаһ лады ики мүхтәлиф гурулушлу тетрахордлардан ибарәтдир: тон-тон-јарым тон вә јарым тон – бир тон јарым – јарым тон. Ү.Һачыбәјов. Азәрбајҗан халг мусигисинин әсаслары. Бақы, 1985, сәһ.119.

«Мајеји-Чаһаркаһ»дан сонра онун «Тәсниф»индә (№3) VIII пилләнин (квинта) вә IX пилләнин (тоника квинтасынын үст апарычы тону) дәјишкәнлијинә дә тәсадүф едирик.

VIII пилләнин дәјишкәнлији онун алчалмасы илә (сол бемол) әлагәдардыр. Бу кејфијәт мелодијанын әввәлиндә пилләвари енән һәрәкәтдә истәр вокал, истәрсә дә вокал-инструментал партијаларда өзүнү көстәрир (6).

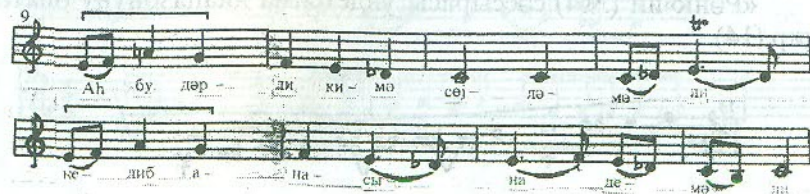
IX пилләнин јүксәлмәси (дја бекар) биринчи дөфә тони-канын терсијасындан (ми¹) квинтанын үст апарычы тонуна сычрајышда (7),

икинчи дөфә исә үст тониканын алт апарычы тонундан (си¹) тоника квинтасына (сол¹) мелодик һәрәкәтдә (8),

үчүнчү дөфә – дөрд ханәли мусиги дүзүмләринин әввәлиндә ејни тәрзли мелодик дөнмәләрдә (9),

мејдана чыхыр.

Тәснифин сәссырасы ашагыдакыдыр (10).

Һәмин пилләләрин дәјишкәнлијинә (VIII вә IX) «Рәнкү» (№4) дә тәсадүф едирик.

Бу «Рәнкү»дә VIII пилләнин (квинтанын) дәјишкәнлијини ејни чүр мелодик дөнмәләрдәки тоника квартасы әтрафында кәзишмәдә (II).

IX пилләнин жүксәлмәсини исә (тоника квинтасынын үст апарычы тону) һәм үст тоникадан (до²) енән һәрәкәтдә (12);

Һәм дә бу фразанын чаһарқаһын лад пилләләри илә секвенсиявари енән һәрәкәтиндә (13)

мүшаһидә едирик.

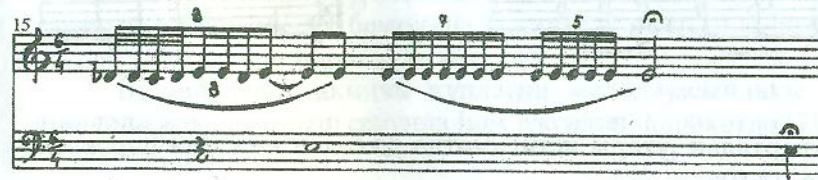
«Рәнкү»ин (№4) сәссырасы ундетсима диапазонуну әһатә едир (14).

«Мајеји-Чаһарқаһ»дан сонра кәлән шө'бә «Бәстә-Никар»дыр (№5). Онун мә'насы сурәт, шәкил, көзәл демәкдир. Бу мә'надан ирәли кәлән кејфијәт шө'бәнин мусиги мәзмунуна да сирајәт етмишдир. Мәһз «Бәстә-Никар»ын мусигиси чазибәли, аһәстә, һәзин мелодијаја маликдир.

«Бәстә - Никар» шө'бәсинин мелодијасында чаһарқаһ ладынын терсија рекистринә, јә'ни бәстә-Никар аралыг ладына кечид баш верир. Бурада мүвәггәти интонасија дајагы «ми¹» сәси, јә'ни тониканын терсијасыдыр.

Артыг инструментал киришин биринчи ханәсиндә терсија тонунун (ми¹ сәси) функционал әһәмијјәтини көрүрүк (15).

Бунунла јанашы мелодијанын сонракы инкишафында тониканын үст апарычы тону – ре бемолун¹ ролу артыр вә о, вокал партијанын орта кадансларында јерли көмәкчи истинад тону әһәмијјәтини кәсб едир.

Бу мә'нада фикримизи сүбута јетирмәк үчүн ханәндәнин вокал партијасындан бир нечә нүмунәјә мүрачиәт едәк (16 а, 16б, 16в).

Башга шө'бәләрдә олдуғу кими, бу шө'бәнин дә вокал вә инструментал партијаларында пилләләрин дәјишкәнлији өзүнү көстәрир. Вокал партијада VIII (тониканын квинтасы) вә IX (тоника квинтасынын үст апарычы тону), инструментал партијада исә V (тониканын үст апарычы тону), һәмчинин VII (тониканын квинтасы) пилләләри белә дәјишкәнлијә мә'руз галырлар.

VIII пилләнин дәјишкәнлији онун алчалмасы илә бағлыдыр. Мәсәлән, VIII алчалмыш пиллә а) терсијадан квинтаја сычрајышла вә әввәлки терсијаја пилләвари гајдышла (17 а, 17 б).

б) квартадан јухары истигамәтдә јүксәлән көмәкчи һәрәкәтлә (18 а, 18 б);

в) квинтанын үст апарычы тонундан ладын терсијасына енән һәрәкәтли мелодијанын сүр'әтли пассајлары (отузикиликләр) илә (19 а, 19 б);

г) терсијадан квинтанын үст апарычы тонуна јүксәлән пассај һәрәкәтиндән сонра әввәлки терсијаја гајдышда енән пассајларла (бу пријом тәкчә инструментал партијададыр) (20)

әмәлә кәлир.

Јухарыдакы 20 сарлы нүмунәдә биз VIII пилләнин алчалмасы вә IX пилләнин јүксәлмәси илә VIII пилләдә артырылмыш секунданын (сол бемол-лја бекар) јаранмасыны һәм јүксәлән, һәм дә енән һәрәкәтдә көрүрүк.

Бу шө'бәнин икинчи куплетин мелодијасындакы VIII пилләдә артырылмыш секунда һәм јүксәлән һәрәкәтдә (21);

һәм дә тоника квинтасынын үст апарычы тонундан («лја» сәси) тониканын квинтасына («сол бемол» сәсинә) енән пилләвари һәрәкәтдә әмәлә кәлир (22).

Демәли, IX пилләнин (тоника квинтасынын үст апарычы тону) јүксәлмәси VIII пилләнин алчалмасы илә әлағәдардыр.

Тәкчә бир дәфә – икинчи куплетин әввәлиндәки инструментал киришдә (23 а),

сонра исә икинчи куплетдә (23 б),

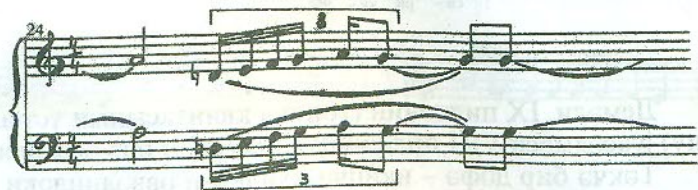

VIII пилләнinin натурал хала (сол бекар) кечмәси илә тритон (23 б) јараныр ки, бу да нә Азәрбајчан халг, нә дә шифаһи ән'әнәли профессионал мусигиси үчүн сәчијјәви дејил.

Биз ону да дејәк ки, «Бәстә-Никар» шө'бәсинин мелодиясы боју IX пиллә јүксәлмиш шәкилдә сәсләндирилир.

V пилләнinin (тониканын үст апарычы тону) дәјишкәнлији онун јүксәлмәси илә бағлы олараг (ре бекар¹), анчаг инструментал муғам партијасында кечир. Бу кејфијјәтә «Чаһаркаһ» муғам-дәсткаһында вә онун тәсниф вә рәнктәриндә надир халларда раст кәлинир.

Тониканын үст апарычы тонунун јүксәлмәсинә (V пиллә) «Бәстә-Никар» шө'бәсиндә чәми бир дөфә – мелодик һәрәкәтин јухарыја доғру кедишиндә беш сәсли пассаж – «баглајычы» да тәсадүф едирик. Бу пассаж вокал-инструментал куплетдә тар вә каманчанын мүшајиәтиндә верилмишдир (24).

«Бәстә-Никар» шө'бәсиндә терсија сферасы мелодија боју мүһүм әһәмијјәтә малик олмағына бахмајараг о, чаһаркаһ ладынын тоникасына гајытмагла тамамланыр. Бу гајыдышда сәчијјәви каданс эпизоду ишләнилир ки, Азәрбајчан мусигичиләри она «ајат» ады вермишләр (25 а, 25 б).

«Бәстә-Никар» шө'бәсинин сәссырасы будур: а) вокал партија (26 а),

б) инструментал партија (26 б).

«Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһының «Бәстә-Никар» (№5) шө'бәсіндән сонра 6 сәйлы нөмрә илә Тәсниф вә ондан сонра исә ики «Рәнкю»ин мусиги материалы шәрһ олунур.

Бу мусиги нөмрәләринин сәссыралары ашагыдакылардыр (27 а, 27 б, 27 в).

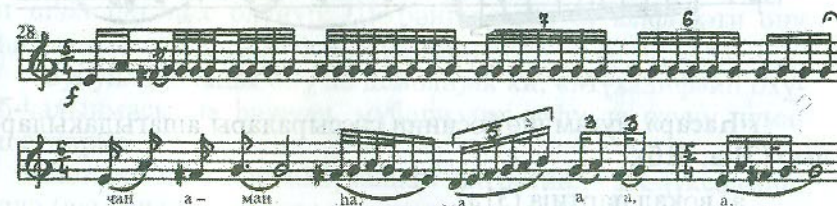

Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, јухарыдакы мусиги нөмрәләриндә пилләләрин дәјишкәнлији «Бәстә-Никар» мугам шө'бәси илә сых бағлыдыр. Пилләләрин дәјишкәнлији һәр ики һалда ејни шәраитдә баш вердији үчүн биз һәмин үч нөмрәнин тәһлили үзәриндә дајанмырыг. Мәһз бу үч нөмрәни «Бәстә-Никар» шө'бәсинин образ – интонасија сфералы инкишафынын мәнтигли јекуну кими сәчијјәләндирмәк олар.

«Һасар»¹ шө'бәси (№7) характер етибарилә ондан әввәл сәсләнән «Бәстә-Никар»ла тәзадлыдыр. Чүнки, «Һасар» шө'бәси темпераментли, чошгун сәчијјәлидир. Санки, һүчум характерини кәсб едир.

Гејд едәк ки, «Һасар» тарын шаһ пәрдәсинә дүшүр. Белә ки, шө'бәнин мелодик инкишафы бүтүнлүклә бу пәрдәјә истинад олунур.

«Һасар» шө'бәсиндә мелодик һәрәкәт тониканын квинтасына (сол¹) јөнәлдилмишдир. Бу пиллә артыг шө'бә үчүн истинад пилләси олур. Биз буну әввәл шө'бәнин инструментал киришиндә, сонра исә вокал партијанын мусиги материалында онун вариантлы тәкларыны мүшаһидә едирик (28).

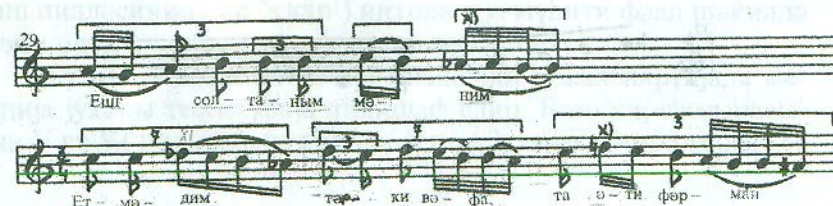

Беләликлә, «Һасар» шө'бәсиндә квинта тонуна там модуласија әмәлә кәлир. Вә бу тонда да шө'бәнин мелодијасы битир. Квинта «Һасар» үчүн бир нөв тоника әһәмијјәтини кәсб едир.

«Һасар» шө'бәсинә 3 куплет дахилдир. Һәр куплетдә исә пилләләрин јени-јени хроматикләшмәсинә¹ тәсадүф едирик. Мәсәлән, биринчи куплетдә II пиллә (тониканын алт терсијасы – «ми бемол» сәси) хроматикләшир. О, јарымтон јүксәлир – ми бекар (Бах: нүмунә №28). Белә хроматикләшмә әлавә лад олан чаһаркаһын икинчи нөвү үчүн сәчијјәвидир. Бурада алт тетрахорд тон-тон – јарымтон гурулушуна маликдир.

Икинчи куплетдә биз тониканын үст апарычы тонунун дәјишкәнлијини (ја бекар-ја бемол) көрүрүк.

Тониканын квинтасы исә мелодијанын енән вә јүксәлән һәрәкәтиндә хроматикләшир (ре бекар – ре бемол) (29).

¹ «Һасар» (фарсча һесар) истәһкам, чәпәр, мүһасирә мә'насыны дашыјыр. Бә'зән халг-профессионал мусигичиләримиз һәмин шө'бәјә «Һисар»да дејирләр. «Һасар»ла ејни мә'на кәсб едән «Һисар» сөзү әрәбчәдән алынмышдыр.

Үчүнчү куплетдә тониканын үст апарычы тонунун дә-
жишкәнлижинә (лја-бекар – лја бемол) шө'бәнин кадансындакы
енән һәрәкәтти пассаждларда раст кәлирик (30).

«Һасар» мугам шө'бәсинин сәссыралары ашагыдакылар-
дыр (31 а, 31б).

а) вокал партија (31а).

б) инструментал партија (31 б).

«Рәнкү» (№8) бу шө'бәни тамамлајыр. О, «Һасар» шө'бә-
синдә олдуғу кими тониканын квинта тонунә (сол¹) истинад
едир. Онун сәссырасы до – чаһаркаһ ладынын әсас сәссырасы-
нын квинта тоналлыгындакы (сол чаһаркаһ) сәссырасына уј-
гун кәлир (32).

«Чаһаркаһ» дәсткаһынын әсас шө'бәлериндән бири
«Мүхалиф» (№9) зидд, ујгун олмајан мә'насыны дашыјыр. Ма-
рағлыдыр ки, бу мә'на «Мүхалиф»ин мусиги мәзмуну етиба-
рилә «Чаһаркаһ» дәсткаһында тутдуғу мәвгејә дә чох ујгун-
дур. Доғрудан да, «Һасар»дан сонра «Мүхалиф»ә кечид мүәј-
јән мә'нада ешитмәдә интонасија зиддилији, контрастлығ еф-
фекти јарадыр. Елә шө'бәнин илк нотларындан бу чәһәт габа-
рығ шәкилдә һисс олунур. Шө'бәнин мәһз бу кејфијјәти ону
башга әсас шө'бәләрдән фәргләндирир.

Бунунла јанашы ону да демәлијик ки, «Мүхалиф»ин оху-
нуб-чалынмасында һәјәчан, мүбаризлик руһу да өзүнү нүма-
јиш етдирир.

Нәзәри чәһәтдән «Мүхалиф» шө'бәсиндә IX јүксәлмиш
пиллә (лја бекар) дајағ пәрдәсинә чеврилир. Бунунла әлагәдар
бу пилләнин функцијасы да дәјишир. Әкәр бу пиллә (лја бе-
мол) чаһаркаһ ладында тоника квинтасынын үст апарычы то-
ну функцијасыны дашыјырдыса, һәмин пилләнин јүксәлмәси
илә (лја бекар) бу пиллә тоника октавасынын алт медиантасы-
на чеврилир.

Артыр мүғәддимә характерли инструментал һиссәнин
әввәлиндә терсијадан (ми¹) тоника октавасынын алт медианта-
сына (лја¹) јүксәлән-енән һәрәкәт вә сонунчуја (лја¹) каданс
дигтәти чәлб едир (33).

Беләликлә, «Мүхалиф» мугам шө'бәсинин бүтүн мусиги
чүмләләринин кадансларында чаһаркаһ ладынын IX јүксәл-
миш пилләсинин (лја бекар¹) интонасија мүһити фәал шәкилдә
давам олунур.

Бу шө'бәнин икинчи куплетиндәки вокал партијада ме-
лодија јухары тесситураја инкишаф едир. Белә ки, сәссырасы-
нын V вә VI пилләләринин бир октава јухары кечирилмәси (ре

бемол² – ми бекар²) нәтижәсіндә чаһаркаһ ладынын сәссырасы јухары тесситураја кечид һесабына кенишләнир (34).

Инструментал партија исә биринчи вә кичик октаванын мүхтәлиф рекистрләрини әһатә едир. Биз бу әләмәти инструментал партијанын сәссырасында ајдын көрә биләрик (35).

«Мүхалиф» шө'бәсини она аид «Тәсниф» (№10) јекунлашдырыр. Бу тәснифин сәссырасы дөтсима диапазонуну әһатә едир (36).

IX пилләнин (тоника октавасынын ашагы медиантасы) хроматикләшмәси дә марағлыдыр. Бу пиллә әввәлки ики куплетдә јүксәлмиш шәкилдә (лја бекар) охундугу һалда, үчүнчү куплетдә бу пиллә јарым тон алчалмыш (лја бемол) шәкилдә ифа олунур.

«Мүхалиф тәснифи» бир октава јухары тоникада (до²) тамамланыр.

Бу кәјфијәт нә илә әләгәдардыр? Чүнки, «Мүхалиф»дән сонра тәнтәнәли характерли кулминасија шө'бәси олан «Зәр-

би-Мәнсуријјә» кәлир. О да чаһаркаһ ладынын бир октава јухары кечирилмәси әсасында гурулмушдур. Ону да дејәк ки, «Тәсниф»ин (№10) сон куплети «Зәрби-Мәнсуријјә» үчүн бир нөв мүгәддимә әһәмијјәтини көрүр.

Зәрби-мугам сөзүнүн мәнасы инструментал-вокал мугамларын ифасы заманы ханәндәни мушајијәт едән инструментал ансамблын тәркибиндә зәрбли әләтләрә бөјүк јер верилмәси илә әләгәдардыр. Бу инчиләрдә сәрбәст өлчүлү вокал импровизә метрик чәһәтдән дәгиг өлчүлү, остинаталы инструментал мушајијәт фонунда кечир. Зәрби-мугам бөјү вокал-инструментал эпизодлар инструментал эпизодларла (рәнкләрдә) ардычыллашыр. Бизә «Мәнсур» сөзүнүн – гәләбә чалмыш, Мәнсур чәнкавәрин ады илә адланмасы да мә'лумдур. Мәһз бу мә'на «Мәнсуријјә»нин мусиги мәзмунунун әсасыны тәшкил едир. Оун мусигиси гәһрәмани һавасына бәнзәјир.

«Мәнсуријјә» зәрби-мугамы «Чаһаркаһ» дөсткаһы дахиндә кулминасија шө'бәси кими ифа олунмагла јанашы, мүс-тәгил әсәр сәчијјәсиндә дә ханәндә вә сазәндәләримиз тәрәфиндән ифа олунур.

Ону да гејд едәк ки, бу зәрби-мугам чаһаркаһ ладына әсасландыгы үчүн ону ханәндәләр кулминасија шө'бәси вәзифәсини јеринә јетирән тәмтәрағлы, мүбариз, гәһрәмани характерли һиссә кими «Чаһаркаһ» мугам-дөсткаһына әләвә етмишләр.¹

«Мәнсуријјә» шө'бәсиндә мусиги октава диапазонундан бүтөв шәкилдә истифадәјә әсасланмышдыр. Бу зәрби-мугамын лад сәссырасы онун истинад пилләләринә хроматикләшдирилмиш көмәкчи сәсләрин әләвә едилмәси һесабына зән-кинләшмишдир.

а) вокал партијада (37 а)

¹ Халг-профессионал мусигичиләринин дедијинә көрә әввәлләр «Чаһаркаһ» дөсткаһы «Мүхалиф»лә битәрәк, алт мајејә сөјкәнмәклә тамамланырмыш.

6) инструментал партијада (37 6).

«Мәнсуријә» шө'бәсиндә «Мајеји-Чаһаркаһ»ын интона-
сија материалы бир нөв вариант шәклиндә верилир.¹⁾

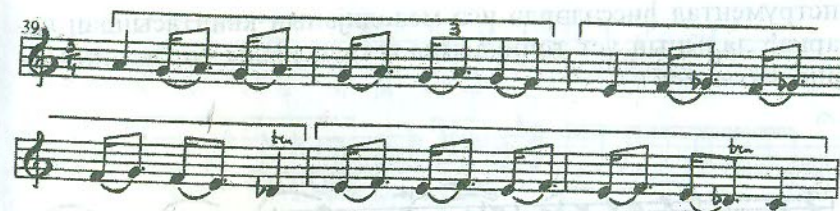
«Мәнсуријә» һиссәсиндә «Бали-кәбутәр»дән фәрғли
оларағ чаһаркаһ ладынын аралығ ладларына да өтәри кечид-
ләр мөвчуддур. Белә өтәри кечидләр әввәл тәһлил етдијимиз
«Мүхалиф» вә «Бәстә-Никар»ын инструментал вә вокал-
инструментал һиссәләриндә әмәлә кәлмишдиләр. Мәсәлән,
мүхалиф аралығ лады «Д» инструментал эпизодунда, чаһар-
каһ ладында олан IX жүксәлмиш пилләсинә («лја бекар» сәси)
кечмәси илә үзә чыхмышдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, онун дајағ пилләси
чаһаркаһ ладынын жүксәлмиш IX пилләси сајылыр, јә'ни «лја
бекар» сәси (38).

Мүхалиф аралығ ладындан әсас чаһаркаһ ладына кечид
мәһз мелодијанын жүксәлмиш IX пилләсиндән («лја бекар» сә-
си) чаһаркаһ ладынын ашағы тоникасына (до¹) доғру секвен-
сијалы һәрәкәт васитәсилә баш верир (39).

¹⁾ Төгдим етдијимиз мугам дөсткаһынын нот јазысында о, «Бали кәбутәр»
(№2) адланыр.

Бәстә-Никар аралығ ладындан мелодијанын әввәл жүксәк
рекистриндә вокал-инструментал «Д» эпизодунда (40);

сонра исә «F» инструментал һиссәдә истифадә олунур (41).

Вокал-инструментал эпизодда бәстә-никар аралығ ла-
дындан чаһаркаһын октавасына модуласија кечиди тоника
октавасынын үст терсијасындан («ми»² сәси) чаһаркаһ лады
тоникасынын октавасына («до»² сәси) мелодијанын предјомлу
енән һәрәкәтилә баш вердији һалда (42).

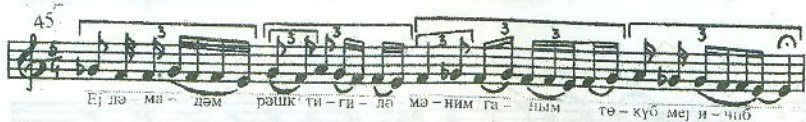
инструментал hissәләрдә исә мелодијанын квинтасындан ча-
харкаһ ладынын үст тоникасына секвенсиялы һәрәкәтлә меј-
дана чыхыр (43).

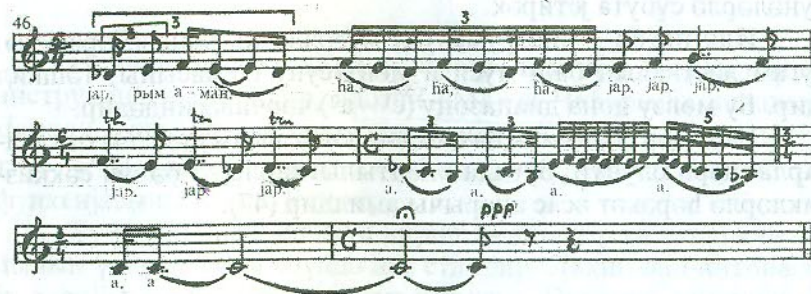
«Мәнсуријә» hissәси кенишләнмиш кода илә тамамла-
ныр. Бу вокал-инструментал эпизод әввәлләр растлашдыгы-
мыз лад компонентләрини өзүндә чәмләшидирир. Эпизод ча-
харкаһ ладынын IX жүксәлмиш пилләсинә («лја бекар») исти-
над олунмуш аралыг лад-мүхалифлә башлајыр (Бах: 1-чи
мусиги дүзүмүнә) (44).

Бундан сонра бәстә-Никар аралыг ладына модулјасија
баш верир. Бу заман истинад пилләси мәһз до чахаркаһын
терсијасы (ми¹) олур (45).

Терсија тону әтрафында кәзишмә терсија ладына малик
бәстә-никарда әсас лад олан чахаркаһа модулјасија, адәтән,
«Чахаркаһ» мугам-дәсткаһында олдугу кими мелодијанын жүк-
сәк тесситуралы рекистриндән ашагы истигамәтә енмә просе-
си јолу илә олур. Бу һалда секвенсия әмәлә кәлир вә о, «Ча-
харкаһ» мугам-дәсткаһынын «Зәрби-Мәнсуријә» hissәсиндә
өз тәчәссүмүнү тапыр (46).

МЕЛОДИКА

1. Мусиги тематизми

Бундан эввэлки фәсилдә көстәрилдиҗи кими «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһы «дөрдүнчү лад» а әсасланыр. Өзү дә II (тониканын алт терсијасы), V (тониканын үст апарычы тону) вә IX (тоника квинтасынын үст апарычы тону) пилләләрин јарымтон алчалмасы илә јаранан сәссырасындан ибарәтдир. Бунунла да «Чаһаркаһ»ын әсас мугам мөвзусу (тематизми) мөјјән едилир. Бу мугам өзүндә 11 шө'бәни чөмләшдирир. Онлардан «Дәрәмәд Чаһаркаһ», «Балү-кәбутәр», «Бәстә-Никар», «Ҳасар», «Мүхалиф», «Зәрби-Мәнсуријә» әсас мугам шө'бәләри-дирсә, галанлары исә әлавә нөмрәләр – тәсниф вә рәнкләрди-ки, онлар лад-мөвзу чөһәтдән ондан әввәл сәсләнән мугам шө'бәләри илә сых бағлыдыр. Бунунла јанашы тәсниф вә рәнкләр өзүндә јени үнсүрләр дә јарадырлар ки, нәтичәдә му-гам шө'бәсинин мөвзу мәзмунунун һудудлары даһа да кениш-ләнир.

Бу нөмрәләрдә ритмик фактор да бөјүк рол ојнајыр, ме-лодиканы чидди гәлибә салыр. Беләликлә, мелодиканын инки-шафында динамизм даһа да артыр. Дедикләримизи әјани нү-мунәләрлә сүбуга јетирәк.

Илк шө'бә – инструментал мүгәддимә олан «Дәрәмәд», мугам дәсткаһын баш мусиги мөвзусуну (темасыны) тәшкил едир. Бу мөвзу нона диапазоны ($c^1 - a^2$) чәрчивәсиндәдир.

Баш мөвзу ритмик бахымдан дәгиг шәкилдә (2/4) октава-ларла шөрһ олунур. Бурада оналтылыгларла вә бә'зән сәккиз-ликләрлә һәрәкәт әсас апарычы амилдир (47).

Бу мусиги мөвзусу инкишаф үнсүрләринә маликдир: бун-лар енән вә јүксәлән секвенсиялардыр (48 а, 48 б).

Јухарыдакы мусиги дүзүмү биринчи бөлмәнин тамамла-јычы кулиминасија һиссәсини һазырлајыр (49).

Икинчи бөлмә – «Балү кәбутәр» илк ири һәчмли вокал-инструментал шө'бәдир, адәтән «Мајеји Чаһаркаһ» адланыр. Демәли, әввәлки фәсилдә гејд етдијимиз кими «Балү – кәбу-тәр», «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһында «Мајеји – Чаһаркаһ»ын функцијасыны јеринә јетирир.

Бу шө'бә бөјүк һәчмли киришлә ачылыр вә чаһаркаһ ла-дынын үнсүрләрини өзүндә әкс етдирир. Лакин лад-интонаси-ја хасијјәти е'тибарилә ондан сечилир. Белә ки, киришдә II пиллә (тониканын алт терсијасы) јүксәлмиш шәкилдә верил-мишдир. Һәммин пиллә бир гәдәр сонра вокал партијада пејда олур. Бу үмдә хүсусијјәт ону чаһаркаһын икинчи нөвүнә аид етмәјә әсас верир.

Ону да дејәк ки, бу лад хүсусијјәти мелодијаја тәрәвәт ашылајыр вә «Чаһаркаһ» мугам дәсткаһын мелодик инкиша-фы үчүн тәзадлыгга зәмин јарадыр. Мәһз бу лад хүсусијјәти му-

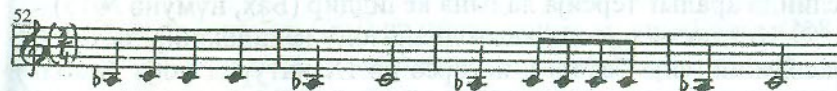
гам дәсткаһын баш мөвзусу илә сых баглылыг нәтижәсиндә үмүмиләкдә бөлмәнин тематизмини бир нөв формалашдырыр (50).

Ондан сонра сәсләндирилән – «Тәсниф» (№3) интонасија чәһәтдән истәр биринчи («Чаһаркаһ дәрәмәди»), истәрсә дә икинчи («Балү-Кәбутәр») шөбәләринә јахындыр. Әкәр онун мелодик чүмләси ашағы рекистрдә, тониканын әтрафында бешинчи алчалмыш пилләнин («ре бемол» сәси) кәзишмәсилә јаранырса (51).

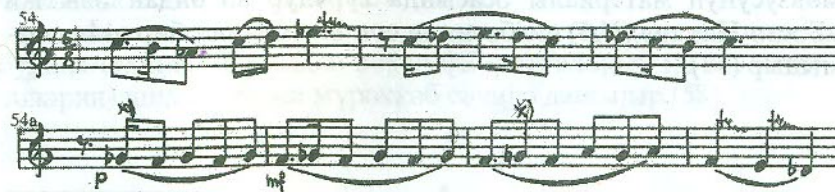
тәснифин инструментал баглајычысында артыг ашағы рекистрдә IX әксилмиш пиллә (ја бемол) мејдана чыхыр. Белә хроматикләшмәје биз әввәлки шөбәдә тәсадүф етмәмишдик (52).

Икинчи мусиги чүмләси (В) онуила мараглыдыр ки, онда IX пиллә («ја» бемол сәси) һәм јүксәлмиш, һәм дә диатоник шәкилдә өзүнү көстәрир (53).

Дөрдүнчү нөмрә – «Рәнјю» тематик чәһәтдән баш мөвзуну инкишаф етдирир вә јени лад үнсүрү дә бурада өзүнү бүрүзә верир. Бу, тониканын алчалмыш квинтасы – VIII пилләдир ки, (сол бемол), сонра о натурал сол бекар илә әвәз олуноур (54).

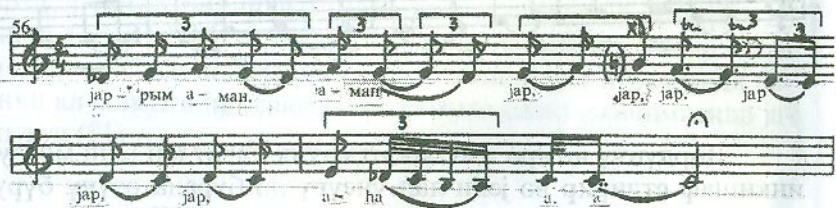
Биз ону да дејәк ки, бу јени хроматик үнсүр ондан сонра кәлән бешинчи вокал-инструментал шөбә – «Бәстә-Никар»да хусуси әһәмијјәт дашыјыр. Үмүмиләкдә исә бу шөбә јени мөвзу үзәриндә гурулмушдур. Вә бурада терсија тону олан («ми»)

сәси демәк олар ки, сона гәдәр апарычы мөвге тутур. Бу, әслиндә аралыг терсија ладына кечиддир (Бах, нүмунә №15).

Кетдикчә мелодијанын диапозону кенишләнир, истәр IX жүксәлмиш («лја бекар»), истәрсә дә IX натурал («лја бемол») пилләләр мејдана чыхыр (55).

Шө'бәнин сонундакы кадансда мелодијанын икинчи нөвлү «до» чаһаркаһ ладына гајыдышы баш верир (56).

«Тәсниф» (№6) «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын баш мөвзусунун материалы әсасында гурулур вә ондан әввәлки «Бәстә-Никар» (№5) шө'бәсинин сон һиссәсинин бир нөв давамдыр (57).

«Ҳасар» шө'бәси (№7) вә ондан сонра кәлән «Рәнк» (№8) дә чаһаркаһ ладынын доминанта тоналлыгы сол¹ истифадә олунур. Мелодија е'тибарилә до чаһаркаһын әсас мөвзусу илә сых бағлыдыр вә әслиндә бир нөв онун квинта јухары транс-позијасыдыр. Әсас фәрг мусиги мөвзусунун ритмик чәһәт-дән ишләнилмәси, фактура чәһәтдән исә даһа артыг тәкмил-ләшдирилмәси (Бах, нүмунә №28), һәмчинин жүксәк тесситурадан истифадә кими мәзијјәтләр нәтичәсиндә бә'зи ханәндәләр бу шө'бәнин техники бахымдан мүрәккәблијини нәзәрә алараг ону тәхирә салыр, ифа етмәјәрәк бирбаша сонракы шө'бәјә кечирләр.

Биз бу шө'бәјә аид бир әсас әләмәти дә гејд едәк. Бу, шө'бәнин инструментал арачалғысында канонлу имитасија елементләринин јаранмасыдыр. Әлбәттә, Азәрбајҗан мугамлары үчүн дә канонлу имитасија чох сәчијјәвидир.

Бу шө'бәни јекунлашдыран әләвә нөмрә – «Рәнк» (№8) дә елә «сол» чаһаркаһ тоналлыгында ифа олунур. Бу рәнк 6/8 өлчүсүндә вә рәгс характериндәдир.

Сонракы мугам шө'бәси олан «Мүхалиф» (№9)ин бундан әввәл – «Лад әсасы» параграфында көстәрилдији кими, IX пилләси (квинтанын үст апарычы тону) жүксәлмиш до чаһаркаһ ладтоналлыгында, «лја бекар» тоникалы аралыг мүхалиф ладында гурулмушдур. Бу шө'бәнин ифасы техники чәһәтдән чәтин вә мүрәккәбдир. Шө'бә һәм полифоник үнсүрләри (канонлу елементләр), һәм дә ханәндә партијасында инкишаф етмиш вокализләри өзүндә әкс етдирир.

«Мүхалиф» шө'бәсинин тематик материалы јенидир вә бурада техники бахымдан вокал фиоритурларын (јә'ни, зәнкуләләрин) ишләнилмәси мүрәккәб сәчијјә дашыјыр (58).

«Зәрби – Мәнсуријә» шө'бәсиндә «Чаһаркәһ» мütәһә

Беләликлә, «Чаһаркаһ» мугам – дәсткаһынын лад-тонал

Figure 1. Schematic diagram of the experimental setup. The subject is seated in a chair and views the screen through a mirror. The screen displays the target and the starting position of the hand. The hand is moved from the starting position to the target position. The distance between the starting position and the target is the reach distance. The distance between the starting position and the mirror is the viewing distance. The distance between the mirror and the target is the target distance. The distance between the starting position and the target is the reach distance. The distance between the starting position and the mirror is the viewing distance. The distance between the mirror and the target is the target distance.

ибарәтдир. Бунун нәтижәсиндә дә бөјүк эмоционал – драматуржи кәркинлик жараныр. Үмумиликдә, бу башлыча хусуси-јәт классик типли јазылы профессионал мусиги ән'әнәләри үчүн чох сәчијјәвидир.

Лухарыдакы тәһлилләрдән көрүндүјү кими «Чаһаркаһ» мугам дэсткаһынын әсас мусиги мөвзусу илә јанашы јени тематик үнсүрләрин дә мејдана чыхмасынын шаһиди олдуг. Лакин онлар бүтөвлүкдә мугам-дэсткаһын монотематик характеринә һеч бир тә'сир көстәрмәк имканына малик дејил. Демәли, үмуми архитектоникасы бахымындан мугам-дэсткаһлар өз монолитлији, бүтөвлүјү, тамлыгы илә фәргләнир.

2. Мелодијанын формалары

«Чаһаркаһ» мугам – дэсткаһында мелодијанын ики формасы мөвчуддур: вокал вә инструментал. Вокал мелодијада ашагыдакы формалардан истифадә олунур: речитативли, речитативли – авазлы, маһнывари вә инструментал мусиги, речитативли вә авазлы мәтн декламасијасынын гаршы-гаршыја гојулмасы.

Речитатив мелодијаја әсас е'тибарилә мугам шө'бәләриндәки ханәндәнин вокал партијасында раст кәлирик. Бир гајда олараг речитативләр ғыса вә узун авазларла нөвбәләнирләр. Мәһз бу үмдә хусусијјәт мугам ифачылыг үслубунун сәчијјәви чәһәтини тәшкил едир.

Бир нүмунә кими «Балү кәбутәр»ин (№1) вокал мелодијасына нәзәр јетирәк. Бурада речитатив вә авазлы анларын бу чүр ардычыллашмасына нисбәтән бөјүк мәсафәдә тәсадүф олунур (Бах: нүмунә №50).

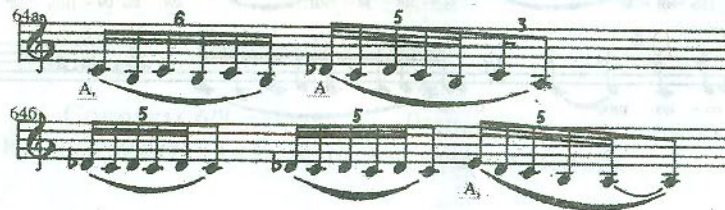
Авазлар исә тониканын вә алт медиантанын әтрафында кәзишмә характери дашыјыр. Биринчи һалда истинад пилләси әтрафында олан кәзишмә көмәкчи хроматик сәслә (62),

икинчи һалда кәзишмәнин нисбәтән инкишаф етмиш пассажлары илә (63),

үчүнчү һалда исә ики вә даһа чох мигдарда олан пассажларын јанашы бирләшмәси илә (64 а, 64 б)

үзә чыхыр.

Лухарыда нүмунә кәтирдимиз пассажлар инструментал партијаларда өзүнү көстәрир. Бу кәјфијјәт мугамын вокал мелодијасы үчүн дә сәчијјәвидир.

Елә бу шө'бәдә мәтнин речитативли вә авазлы декламасијасынын узлашдырылмасыны мүшаһидә етмәк олар. Буну

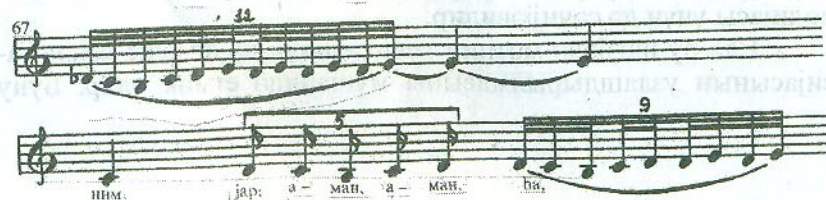
биз ашагыдакы нүмунәдә көрә биләрик (65).

Речитативли вә авазлы декламасијанын гаршылашдырылмасына исә тәһлил етдијимиз шө'бәнин орта һиссәсиндә јер верилмишдир (66).

Башга сәчијјәли нүмунәни биз бу шө'бәнин сонунда тапырыг. Бурадакы мелодик дүзүмдә авазлылыг мәһз ондан әввәл сәсләнән инструментал пассажын тәкрары заманы јараныр (67).

Көрүндүјү кими, авазлылыг нәғарәтвари сөзләр вә һечалар (јар, аман, һа, һа...) әсасында охунма илә мејдана чыхыр.

Һазыркы мугам-дәсткаһа даһил олан тәснифләрә исә маһны формасы чоһ хасдыр. Тәһлил етдијимиз мугам-дәсткаһдан биринчи тәснифин (№3) мелодијасынын әввәлини нүмунә кәтирәк. Бу, маһны үслублу мелодијалара аид парлаг нүмунәдир. Бурадакы мелодик һәрәкәт чәрәк, сәккизлик вә јарымноғларладыр. Мелодик һәрәкәтин гурулушу рабитәли сәчијјә дашыјыр вә чаһаркаһ ладынын пилләләри әсасында шәрһ олунур (68).

Сонракы 6/8 өлчүсүндә «Рәнк» (№4) рәғсвари характерли инструментал мелодијаја аид нүмунәдир (69).

Јухарыда нәзәрән кечирдијимиз мелодик формалардан «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын башга шө'бәләриндә дә кеһиш истифадә олунур. Дикәр мугам-дәсткаһларында олдуғу кими бу дәсткаһын мугам шө'бәләриндә илк нөвбәдә нәзәрә чарпан башлыгча чәһәт концерт вә вокал үслубун тәзаһүрүдүр.

Бурада концерт үслубунун жаранмасы мелодијанын ики әсас формасы илә мўәјјән олуна биләр. Бунлар мәнз инструментал вә вокал хўсусијәт, вокал мелодијаја инструментал үнсүрләр-рин дахил едилмәсидир. Бу чўр гаршылыгыла әлагә мелодија-дакы һәр ики форманын бир нөв жарышы әсасында әмәлә кә-лир. Артыг бурада да биз мелодијанын пассажлы шәрһиндән ибарәт факторла растлашырыг.

Бу чәһәт ашагыдакы шө'бәләрдә бариз шәкилдә өзүнү кәстәрир: «Бәстә-Никар», «Һасар», «Мүхалиф», «Зәрби-Мән-суријә»дә.

«Бәстә-Никар» шө'бәси инструментал мўгәддимә илә башланыр. Вә бу мўгәддимәдә «Чаһаркаһ» мўғам дәсткаһы үчүн типик олан пассажлар формалашыр: дајаг тонлары әтра-фында кәзишмә, бир вә ја ики сәсдә репетисијалар, жүксәлән-әнән нөвлү пассажлар вә и.а.

Пассажлы дүзүмләр онлара дахил олан тонларын мигда-ры е'тибарилә мўхтәлифдир. Бу кими дүзүмләр дөрд сәсдән башлајараг он дөрд сәси өзүндә чәмләшидир.

Дөрд сәсдән ибарәт сәдә пассаж нөвүнә «Бәстә-Никар» шө'бәсинин инструментал киришинин әввәлиндә раст кәлирик (70).

Инструментал мелодијанын сонракы инкишафында исә ики бир-биринин ардынча сәсләнән пассажлар беш вә алты сәсдән ибарәтдир (71).

Алты сәсдән ибарәт пассажларын дөрдсәсли пассажлар-ла гаршылашдырылмасына бу шө'бәдә тез-тез тәсадүф олунур (72).

Бундан сонракы мусиги парчасында биз дөрд, алты вә једди сәсли репетисаја типли пассажларын ардычыллашмасы-ны көрүрүк (73).

«Бәстә-Никар»ын биринчи куплетдәки кадансын вокал партијасында сәккиз вә доггуз тондан ибарәт 4 пассаж әмәлә кәлир. Онлар мәнз нәгарәтвари һечалара (а, һеј, һа) охунурлар (74).

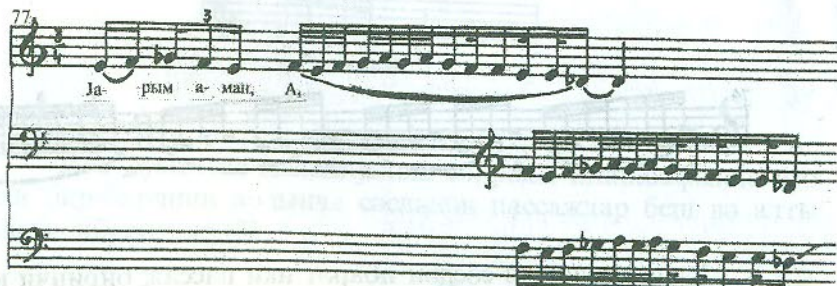
Једди вә доггуз сәсдән ибарәт ики пассаж биринчи куп-летдән сонра кәлән инструментал арачалгыда өз тәчәссүмүнү тапыр (75).

Онун ардыны исә доггуз-, доггуз-, он-, вә он дөрд сәсдән ибарәт 4 пассаж тәшкил едир (76).

Он үч сәси өзүндә бирләшдирән ејни чүр пассажлардан әввәл вокал партијада, сонра исә бу пассажларын тәкраны заманы тар вә каманча партијаларында истифадә олунур (77).

Лухарыдакы нүмунәләрден көрүндүјү кими, пассажлар ики сәсдән башлајараг он дөрд сәсә гәдәр олан групплар шәклиндә бирләширләр. Буна парлаг нүмунә ахырынчы куплетин башлангычында сәсләнән тар партијасында ири вә гыса пассажлар да ола биләрләр (78).

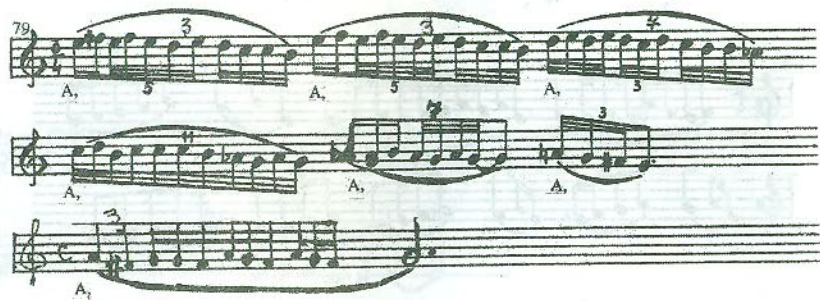
«Бәстә-Никар» шө'бәсиндә пассажлар әсасән инструментал партијада, лакин чүз'и мигдарда вокал партијада да әмәлә кәлир. Сонунчулар өз инкишафыны «Һасар» (№7) «Мүхалиф» (№9) мугам шө'бәләриндә тапыр.

«Һасар» шө'бәсиндәки һәр бир пассажын характеристикасы үзәриндә мүфәссәл дајанмајараг, анчаг онун инструментал киришиндә вә бу шө'бәнин куплетләри арасындакы арачалгыда өз мигдары е'тибарилә даһа әһәмијјәтли пассажларын әлагәсини гејд едәк. Мәсәлән, бу шө'бәдәки инструментал киришин әввәлиндә репетисија характерли 9-11 сајы өзүндә чәмләшдирән пассажлар ардычыллашыр (Бах: нүмунә №28).

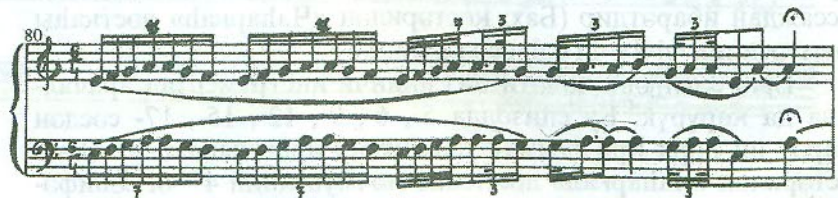
Биринчи инструментал арачалгы дөрд сәсдән доггуза гәдәр сәси өзүндә әкс етдирән вә бир-биринин ардынча кәлән 24 пассаждан ибарәтдир (Бах: көстәрилән «Чаһарках» дәсткаһы мәчмуәсинин 44-48-чи сәһифәләринә).

Ејни сәчијјәви чәһәти биз икинчи инструментал арачалгыда да көрүрүк. Бу эпизодда 5-, 6-, 9-, 12-, 15-, 17- сәсдән ибарәт он дөрд ири һәчмли пассажлар ардычыллашыр (Бах: көстәрилән «Чаһарках» дәсткаһы мәчмуәсинин 47-чи сәһифәсинә).

Вокал партија исә әсас е'тибарилә речитатив характер дашыјыр вә тәкчә сонунчу куплетдә дөрд сәсдән башлајараг он икијә гәдәр сәси өзүндә әкс етдирән пассажларла мүрәккәбләшир (79).

«Мүхалиф» (№9) мугам шө'бәсиндә даһа кәркин мелодик инкишаф өзүнү көстәрир. Чүнки, бурада ишләдилән инструментал вә вокал пассажлар жүксәлән-енән вә репетисија типлидирләр. Ашагыда биз бу шө'бәнин инструментал киришинин әввәлини нүмунә китиририк. Бу нүмунә жүксәлән-енән вә репетисија типли ијirmi пассаждан ибарәтдир. Онлара 4-дән 12-јә гәдәр сәс дахилдир. Бурада канонлу имитасија мејдана чыхыр ки, о да кәркинлији хусуси олараг нәзәрә чарпдырыр (80).

Мугам-дәсткаһын кулминасија шө'бәси олан «Зәрби-Мәнсуријә» техники чәһәтдән даһа марағлыдыр. Онун мелодијасы тоникадан октава јухары сәсә дајағланмағла, ишләнмә характерли гыса мотивләрдән ибарәтдир (81).

Гыса мотивләрүн бир октава јухарыдакы тоникаја вә чаркаһ ладынын V алчалмыш пилләсинә (ре бемол²) истинад етмәси шө'бәнин мелодијасына хусуи фәаллыг ашылајыр. Мәһз бу алчалмыш пиллә илә дә ханәндәнин мелизм сәчијәли фиоритурларла (зәнкуләләрлә) зәнкинләшмиш мелодијасы башланыр. Нәтичәдә ханәндәнин мелодијасы илә билаваситә мусиги аләтләринин ифа етдикләри садә тәрзли мүшајиәт арасында тәзадлыг үзә чыхыр.

Бу шө'бәнин кадансында исә орган пункту фонунда ханәндәнин ифа етдији техники чәһәтдән мүрәккәб мелодијасы сәсләнир. О, өзүндә пассажлы техниканын мүхтәлиф нөвләрини әкс етдирир (82).

Арашдырдығымыз «Чаркаһ» мугам дәсткаһынын дахилиндәки мүхтәлиф формалы мелодијалардан истифадә пријомлары олдуғча рәнкарәнқдир. Лакин бунунла бәрабәр вокал партија өзүнүн хусуи мүрәккәблији илә сечилмир. Ритмик чәһәтдән мүрәккәб мелодик дүзүмләрдән әсас е'тибарилә «Чаркаһ» мугам дәсткаһынын мүхтәлиф шө'бәләринин инструментал һиссәләриндә истифадә олунур. Онлардан бә'зиләри, мәсәлән, «Рәнқләр» дәгиг ритмә әсасланарағ садә сәчијә дашыјыр. Дәсткаһын мугам шө'бәләриндәки инструментал киришләрин вә арачалғыларын техникасы исә даһа тәкмил шәкил кәсб едир.

ЧОХСӘСЛИЛИК

«Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһында чохсәслилијин мұхтәлиф нөвләриндән истифадә олуңмушдур: октавалы унисон, контраст типли ики-үчсәсли бурдон, полифоник икисәслилик, имитасијалы икисәслилик. Бу нөвләрә канону, остинато фонунда икисәслилији дә әлавә етмәк олар.

Ону да дејәк ки, көстәрдијимиз чохсәсли нөвләр Азәрбајҗан мугам үслубу үчүн чох сәчијјәвидир.

Октавалы унисону биз мугам-дәсткаһын инструментал киришиндәки 1 сәјлы «Чаһаркаһ дәрәмәди»ндә (Бах: нүмунә №47), тарзәнин, каманча чаланын вә дәфин мұшајиәтиндә ханәндә тәрәфиндән ифа олуңан 3 сәјлы «Тәсниф»дә (83),

4 сәјлы инструментал «Рәнјү»дә (84).

мәһз 3 сәјлы «Тәсниф» кими ифа тәрзинә малик 6 сәјлы «Тәсниф»дә (85).

10 сәјлы «Тәсниф»дә (86).

вә 8 сәјлы «Рәнјү»дә (86а) көрүрүк.

86a

Кү- лүс- тан- да са- на- бөн- жүр

күл- ол- маз- га- ра- дыр- гаш

Бүтүн башга нөвлү чохсэслилијә билаваситә «Чаһаркаһ»ын муғам шө'бәләриндә раст кәлирик. Онлар чохсэслилијин биринчи типі олан – октавалы унисонла тәзад тәшкіл едирләр. Белә ки, мүғәддимәдән сонра ардычыллашан «Балү кәбутәр» (№2) муғам шө'бәсиндә бурдон типли икисэслилик әмәлә кәлир. Муғам-дәсткаһын мајә шө'бәси үчүн сәчијјәви олан бурдон вәзифәсини бурада тоника көрүр. Бурдонун фонунда шө'бәнин инструментал киришиндә ғыса вә бир гәдәр узун пассаждлар, репетисијалар сәсләнир. Онлардан икиси Чаһаркаһ ладынын IV пилләсинин истинад тонуну («до» сәси) тәшкіл едир (87).

87

rit. p

Көрүндүјү кими, тарзәнин ифасында «Бали кәбутәр» бир нөв көјөрчин ганадларынын һәрәкәтинин тәсвиридир. Бу әләмәт мәнз шө'бәнин ады илә әлагәдардыр. Вә һәр дәфә тоникаја ғајытма чаһаркаһ ладынын II вә III пилләләрини әһатә едән алт сәсләр вәситәсилә кәзишмәдә өзүнү көстәрир (88).

88

Мелодијанын һәрәкәт тәрзи рәнкарәнкләшәрәк ритмик варијасијаларын, јәни отузикиликләрин бәрәбәр тәрзли һәрәкәтинин, синкопаларын, репетисијаларын, нәһајәт, триолларын мејдана чыхмасы һесабына темп дә дәјишилир (Largo),

сонра исә тәдричән сүр'әтләнир (Andante). Темпин бу чүр тез-
ләшмәси «Чаһаркаһ» дәсткаһынын илк мугам шө'бәсинин
инструментал кириши үчүн хусусилә сәчијјәвидир (89).

Инструментал киришин каманча партијасында бурдон
сәси гырылыр, ондан әввәлки ағыр темкә гајыдылыр вә тарын
партијасында I (тониканын алт терсијасы) вә IV (тоника) пил-
ләләрә истинад олунмагла гыса пассажлар сәсләнир (90).

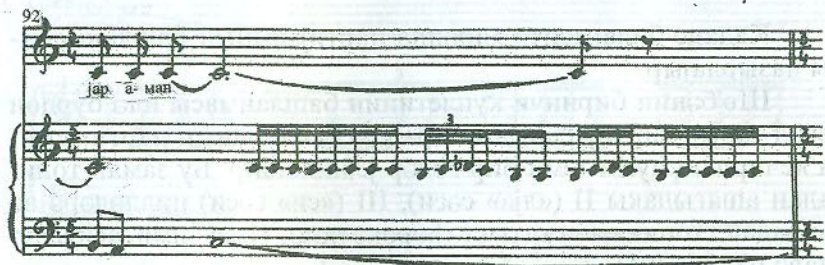

Каданс билаваситә ханәндә партијасынын башланмасы-
ны һазырлајыр.

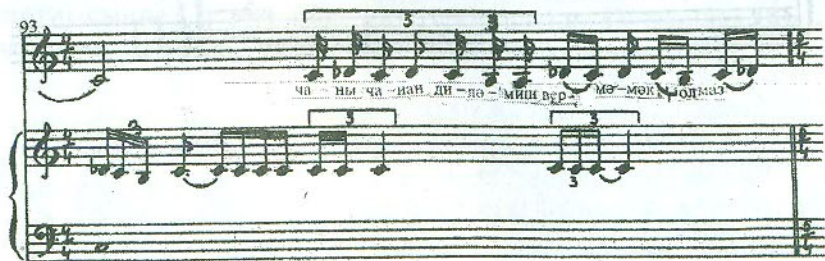
Шө'бәнин биринчи куплетинин башланмасы илә бурдон
әввәл тарын партијасында, сонра исә каманчанын партијасын-
да кечир вә үмуми темп бир гәдәр јејинләшир. Бу заман тони-
кадан ашағыдакы II («лја» сәси), III («си» сәси) пилләләрә вә
сонрадан тоникаја гајытма һәрәкәтинә гыса имитасијалар
әләвә олунур (91).

Мараглыдыр ки, ханəндə вə каманча партијаларынын узадылмыш тоника сəси фонунда, тар партијасында отуз-икиликлəрдən ибарət сүр'əтли ритмик һəрəkət əмələ кəлир. Бу кəјфијəтин өзү дə мугамларын ифачылығ үслубу үчүн чох сəчијјəвидир (92).

Бу шə'бəнин ифачылығынын имканы дахилиндə сəs узунлугларынын хырдаланмасы һесабына бурдон билаваситə ритмик чəһəтдən вариантлашдырылып, нəтичəдə исə ханəндə партијасында речитатив һəрəkəтин ритмик инкишафы үчүн тəкан јараныр (93).

Бə'зи һалларда каманчанын партијасында узадылмыш тоника сəсинин фонунда тар партијасында кичик мелодик кə-зишмələр əмələ кəлир ки, нəтичəдə бурдонла онун арасында мұхтəлиф интерваллар јараныр вə бу кəјфијəт тəзадлы ики-сəслилик нөвүнү үзə чыхарыр. Үмумијјəтлə, бу кими мə-зијјəтлəр чох заман Азəрбајҗан мугам – дəстҗаһларына тəтбиг олунур (94).

Белə нөв чохсəслилик сонра ханəндə вə инструмент-листлəрин партијаларында да өзүнə инкишаф тапыр (95).

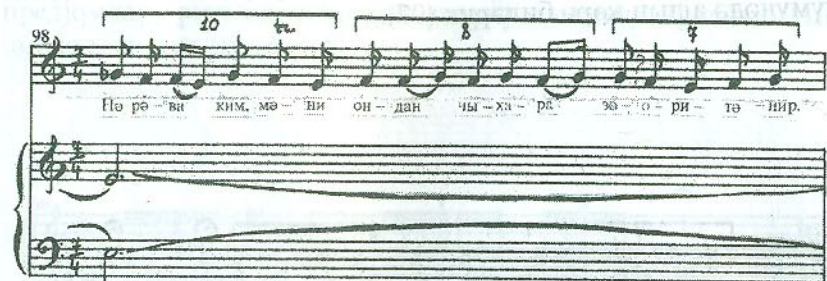
«Бәстә-Никар» (№5) шө'бәсіндә бурдон дәјишилир. Бурада артыг тоника әвәзинә терсијанын узадылымыш сәси пәјда олур. Бу да һәммин шө'бә үчүн сәчијәви олан аралыг ладындан истифадә илә бағлыдыр. Чүнки «Бәстә-Никар» терсијаја истинад олунан аралыг лады мә'насыны дашыјыр.

Бу шө'бәнин кириш һиссәсиндә каманча партијасындакы бурдонун фонунда тар партијасында мелодик пассажлар сәсләнир вә бурада мугам техникасынын мүхтәлиф нөвләри өзүнү көстәрир: мүәјјән сәс әтрафында кәзишмә, репетисијалар, предјомлар, ритмик чәһәтдән тәкрар заманы вариантлыгын әмәлә кәлмәси вә и.а. (96).

Ханәндә партијасында мусиги мөвзусунун башланмасы илә тар партијасында ритмик һәрәкәт фәаллашыр вә нәтичәдә тәзадлы үчсәслилик јараныр. Белә ки, каманчанын партијасында алт сәс сахланылыр, тарын мелодијасы репетисијалы бурдон ифа едир, ханәндәнин мелодијасы исә мүхтәлиф интерваллара һәрәкәт нүмајиш етдирмәклә дајаг пәрдәси «ми» әтрафында кәзишир.

Мусиги ибарәләринин сонунда ханәндә вә тарзәнин партијаларында имитасија әмәлә кәлир. Буну биз ашагыдакы нүмунәдә ајдын көрә биләрик (97).

Биринчи куплетин сонунда икисәсли бурдон јенидән әв-
вәлки вәзијјәтини давам едир. Белә ки, аләтләрин (тар вә ка-
манчанын) партијаларында терсијанын узадылмыш тону сәс-
ләнир, ханәндәнин мелодијасында исә һәрәкәтли речитатив
үстүнлүк тәшкил едир (98).

Биринчи куплетин инструментал арачалгысында вә
икинчи куплет боју бурдон өз һәрәкәтлилијини сахлајыр вә
функцијалары дәјишән һармоник дајаг ролуну көрүр: VI пиллә
(«ми» сәси) әввәл IX («ла» сәси), сонра исә IV («до» сәси) пил-
лә илә әвәз олунар. Јенидән IX пиллә («ла» сәси) мејдана чы-
хыр. О, VIII («сол» сәси), VI («ми» сәси) вә VII («фа» сәси) пил-
ләләрә, јә'ни субдоминантаја кечир (Бах: Көстәрдијимиз «Ча-
һаркаһ» мәчмуәси, сәһ.29-31).

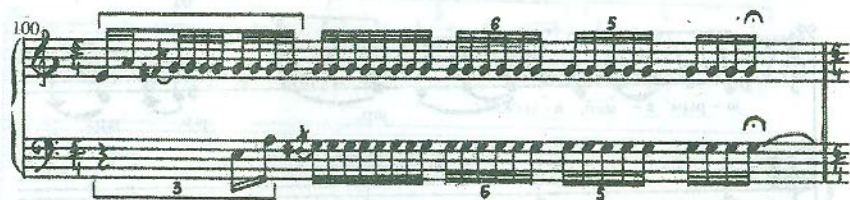
Субдоминанта фонунда ханәндә партијасында артыг
үчүнчү куплетин мелодијасы сәсләнир вә онун васитәсилә то-
никаја каданс әмәлә кәлир. Бу заман онун тез-тез тәкратлыгы-
на истәр ханәндәнин партијасындакы зәнкуләләрдә, истәр сә

дә мусиги аләтләринин партијаларында тәсадүф олунар. Бура-
да биз јенидән тәсадлы икисәслилик нөвүнү көрүрүк. Ајдын-
лыг үчүн арашдырдығымыз шө'бәнин ахырынчы мусиги дүзү-
мүнү нүмунә көстәририк (99).

Бундан сонра ардычыллашан «Һасар» (№7) мугам шө'бә-
си васитәсилә јухарыда гејд етдијимиз кими, доминанта ара-
лыг ладына модулјасија баш верир. Беләликлә дә, һазыркы
шө'бәнин дајаг һармонијасы мүәјјәнләшир.

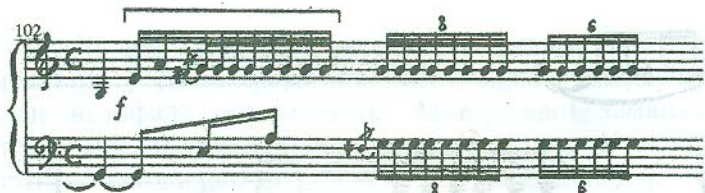
Бу шөбәнин инструментал киришиндә Азәрбајчан му-
гамлары үчүн сәчијјәви олан имитасијалы икисәслилик типин-
дән истифадә олунмушдур. Мөвзу ејни заманда канонлу
имитасија илә дә зәнкинләшдирилмишдир. Каманча партија-
сынын мелодијасы исә 1/4 кечикмә илә башланыр (100).

Биринчи куплетин шәрһи илә бир даһа бурдон икисәсли-
лији бәрпа олунур. Бу заман ханәндәнин партијасында мүхтә-
лиф сәс жүксәкликләринә әсасланан речитатив вә аوازлы дек-
ламасија нөвләри мәһз тар вә каманча партијаларындакы
доминантанын узадылмыш тону (јә'ни, јерли тоника) фонунда
сәсләнир (101).

Икинчи куплетин әввәлиндәки инструментал арачалғы-
да јенидән канонлу имитасија бәрпа олунур. Онун һәчми дә
бөјүкдүр. Бундан башга бу арачалғынын мелодиак мәзмуну өз
ритмикасынын мүрәккәблији вә мүхтәлиф техники пријомлар-
дан – репетисијалардан, тәкрар олунан тонларын әтрафында
кәзишмәләрдән, секвенсијалардан, сәс узунлутларынын хырда
һиссәләрә бөлүнмәсіндән истифадә илә диггәти чәлб едир
(Бах: кәстәрилән мәчмуәнин 44-46-чы сәһифәләринә). Бу ара-
чалғынын тесситурасы әввәлки шө'бәләрдәки тесситурадан
даһа жүксәк олдуғу үчүн бурада драматуржи бахымдан кәркин-
лик јараныр (102).

Ше'бөнин икинчи куплетиндө биринчи куплетдө олдугу кими, контраст типли икисэсли бурдон апарычы әһәмијјәт кәсб едир.

Мараглыдыр ки, сонунчу куплетин әввәлиндә олан инструментал арачалгыда доминантаја әсәсланан бурдон VI пилләннин, јәни терсијанын («ми» сәси) бурдону илә әвәз олу- нур (103).

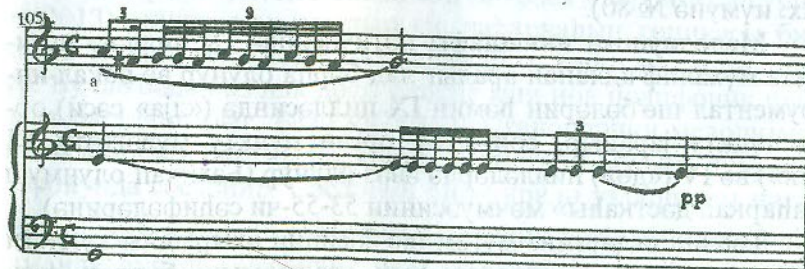

Лухарыдакы бурдон һәрәкәтсиз галмыр вә о, әввәл во- кал-инструментал куплетин тоникасына – «до» чаһаркаһа, сонра исә X («си» сәси) вә VIII («сол» сәси) пилләләрә кечир. Нәтичәдә, басда һармоник кедиш әмәлә кәлир (104).

Көстәрилән аккорду «до» чаһаркаһ ладынын T_{34} сәсләри илә вә јахуд «сол» мајәли һасар аралыг ладынын IV_{34} сәсләри илә һәрәкәт кими сәчијјәләндирмәк олар (Бах: чап олунмуш «Чаһаркаһ дәсткаһы» мәчмуәсинин 47-48-чи сәһифәләринә).

Ону да демәк лазымдыр ки, «һасар» ше'бәсиниң сонун- дакы тар вә каманча партијасында ики орган пункту сәсләнир; терсијада вә доминантада. Тар вә каманча сәсләри ханәндә- нин охудугу мелодија илә узлашдырыларса онда контраст ха- рактерли үчсәслилик әмәлә кәлир (105).

Сонунчу арачалгыда мусиги аләтләринин партијаларын- да икисәсли бурдон илә бәрабәр октавалы унисон да мејдана

чыхыр. Биз бу кејфијјетә тәһлил етдијимиз дәсткаһын мугам шө'бәләринин һеч бириндә раст кәлмәмишик (106).

Октавалы унисона һәмчинин мугам шө'бәси олан «Мүхалиф»-ин (№9) инструментал киришинин әввәлиндә дә тәсадүф олунур. Бурада октавалы унисон 1/4-ли канонлу имитасијаја кечир вә бу заман Азәрбајҗан мугам-дәсткаһларынын үслубуна хас олан әсас техники пријомлардан истифадә олунур (Бах: нүмунә № 80).

Мелодијанын инкишафы нәтичәсиндә IX пилләјә истинадла мүхалиф адланан аралыг лад бәрпа олунур вә вокал-инструментал шө'бәләрин һәммин IX пилләсиндә («лја» сәси) орган пункту јараныр, сонра бу орган пункту мүвәтәти VI («ми») вә IV («до») пилләләрлә әвәз олунур (Бах: чап олунмуш «Чаһаркаһ дәсткаһы» мәчмүәсинин 53-55-чи сәһифәләринә).

Тәһлил етдијимиз мугам шө'бәсинин ахырынчы күүлети тар вә каманча партијаларынын узадылмыш бурдон сәси («лја») фонунда ифа олунур. Нәтичәдә контраст характерли икисәсли бурдон типі әмәлә кәлир (107).

«Чаһаркаһ» дәсткаһынын сон шө'бәси «Зәрби-Мәнсуриј-јә» (№13) онунла марағлыдыр ки, чаһаркаһын тоникасы бир октава јухары рекистрдә сәсләнмәклә о, јенидән тәсдиғ олунур. Бу шө'бәдә биз илк дөфә оларағ јени нөв полифоник пријомла растлашырығ. Белә ки, бурада ханәндәнин мелодијасы тар вә каманча партијаларынын остинаталы мусиги дүзүмләри фонунда сәсләнир. Сәсләрин бир-бирилә узлашмасы нәтичәсиндә орижинал шәкилли икисәслилик јараныр. Лакин ејни заманда бурада диссонанс интерваллар да үстүнлүк тәшкил едирләр: к. 2, б. 2, арт. 2, әкс. 7, к. 7 вә с. (108 а, 108 б, 108 в).

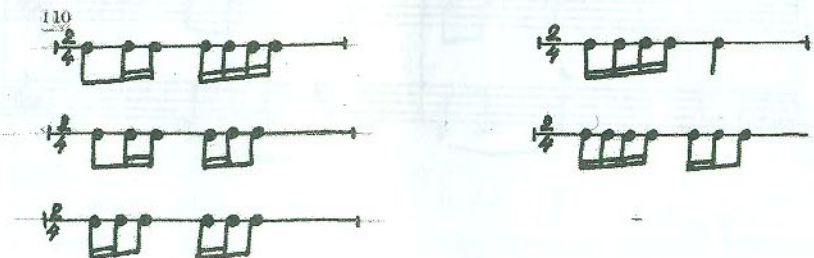
Бармоник дајаг исә IX (квинтанын үст апарычы тону), VI (тониканын терсijасы) вә IV (чаһаркаһ ладынын тоникасы) пиллэләридир ки, үмумиликдә бу сәсләрин бирләшмәси IX пилләнinin («лја» сәси) секстаккордуну әмәлә кәтирир (109).

РИТМ

«Чаһаркаһ» мугам-дэсткаһынын ритм гурулушу инструментал һиссәләрдә (рәнкләрдә), вокал-инструментал нөмрәләрдә (тәснифләрдә) вә билаваситә мугам шө'бә вә кушәләриндә раст кәлинән ритмләрин мәчмусундан тәшкил олунур.

Рәнк вә тәснифләрин ритмикасы дәгиг гурулушу вә периодлара бөлүнмәси илә сечилир. Онлар сәккиз-, једди-, һечалы ше'р мисраларына вә һәм кәсилиб ғысалдылмыш, һәм дә кенишләндирилмиш вариантларына ујғун кәлән кичик мусиги дүзүмләринә әсасланыр. Башға мугам дэсткаһларында олдуғу кими, «Чаһаркаһ» дэсткаһынын да әсасыны дәфин партијасында верилән ритмик формул-үсуллар тәшкил едир.

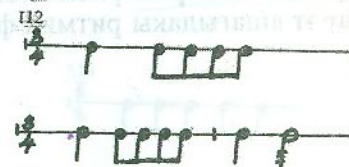
Онларын садә формасы једди-, алты-, вә бешсәсли группардан јаранмышдыр. Белә группара мугам-дэсткаһын инструментал мүгәддимәси олан «Дәрамәд»дә раст кәлирик (110).

Лухарыдакы ритмик фигурларын фонунда тар вә каманча партијаларында једди-, сәккиз-, алты-, беш-, дөрд-, үчпәјлы ритмик гурулушлар әмәлә кәлир (111).

Сонракы нөмрә – 3 сәјлы «Тәсниф»дәки 3/4 өлчүсүндә олан дәфин партијасы 5 вә 7 пәјлы ритмик «үсула» әсасланыр (112).

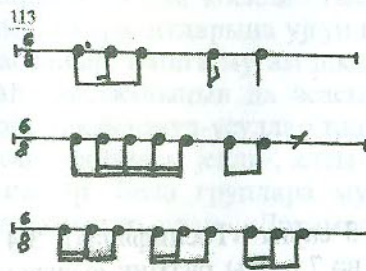

Тар вә каманча, һәмчинин ханәндә партијаларында једди пәјлы ритмин кенишләнмәси дә баш верир. О, өзүндә артыг ики дејил, дөрд ханәни чәмләшдирир (Бах: нүмунә №36).

Тәснифин әсасыны сәккиз-, једдиһечалы ше'р мисралары тәшкил едир. Лакин бу мисралар сөз вә һечаларын артырыл-

масы hesabına бə'зən кенишлənирләр. Бунунла бəрəбər јуха-
рыдакы нүмунəдən көрүндүјү кими, једдичалы ше'р дəфин
партијасында икi једдипайлы ритмик периода ујгун кəлир.

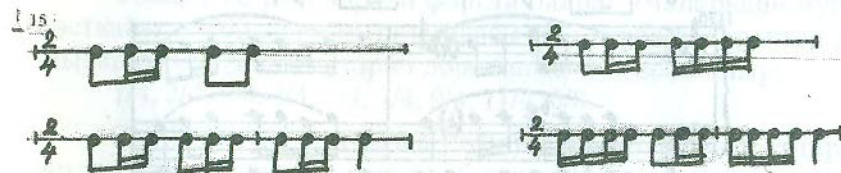
4 сажлы «Рəню» 6/8 өлчүсүнə маликдир, өзү дə дəфин пар-
тијасында беш-, једди-, вə доггузпайлы үсула əсəсланыр (113).

2/4 өлчүсүндə олан «Тəсниф»дəки (№5) дəф, каманча,
тар вə ханəндə партијаларында синхрон ритм əлдə олунур.
Онун əсəсыны 4 сəсдən ибарət ашагыдакы ритмик фигур тəш-
кил едир (114).

Сонра бу фигур беш-, једди-, он вə он икi сəсə бөлүнə-
рəк хырдаланыр (115).

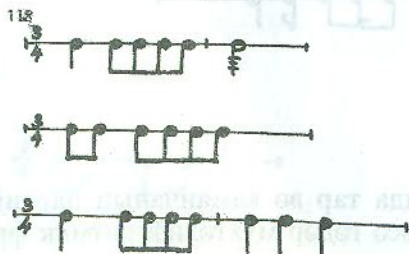
6/8 өлчүсүндə ифа олунан – «Рəню» №6 Азəрбајжан муси-
гиси үчүн сəчијјəвилик тəшкил едən синкоплу бешпайлы ритм
ашагыдакы гурулушдадыр (116).

Онун фонунда тар вə каманчанын партијаларында исə
үч сəсдən једди сəсə гəдər мұхтəлиф ритмик фигурлар əмөлə
кəлир (117 а, б).

10 сәйлі «Тәсниф»дәки дәфин партијасында биз әввәл-ләрдә раст кәлдијимиз беш- вә једдипәјлы ритмик фигурлары көрүрүк (бах: нүмунә №112). Бу нөмрәдә алты- вә сәккизпәјлы ритмик фигурлар да өзүнү көстәрир (118).

3№-ли «Тәсниф»дә олдугу кими бу тәснифдә дә ханәндә, тар вә каманча партијаларынын мелодијасы кенишләндирил-миш ритмдә верилир. Аләтләр исә вокал партијаны тәглид едирләр.

Вокал партија 6+5 һечалара бөлүнән он бир һечалы ше'р сәтирләринин декламасијасына әсасланыр (Бах: нүмунә №86).

Тәсниф вә рәнкләрдән фәргли олараг «Чаһаркаһ» мугам дәсткаһы ше'бәләринин ритмикасы исә сәрбәст характер да-шыјыр вә мүәјјән өлчүләрин дәјишилмәсинә әсасланыр:

$1/4, 2/4, 3/4, 4/4, 5/4, 7/4, 9/4, 11/4, 6/8$.

Онун өзүлүнү мүхтәлиф узунлуғлары өзүндә әкс етдирән истәр садә, истәрсә дә мүрәккәб гурулушлу ритмик фигурлар тәшкил едир.

Ән садә ритмик гурулуш олан триоллара «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын «Балү: кәбутәр» (№2), «Бәстә-Никар» (№5), «Зәрби-Мәнсуријјә» (№11) ше'бәләринин һәм вокал, һәм дә инструментал партијаларында раст кәлинир (119).

Бә'зән триоллар сәс узунлағларынын хырдаланмасы һе-сабына, бә'зән исә синкопаларын һесабына мүрәккәб ритмик шәкил алырлар (120).

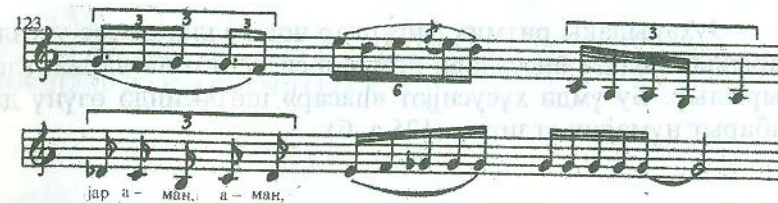
Бәзән дә триоллар ханэндәнин мелодијасында групплар васитәсилә бир-бирилә багланырлар. Бу әләмәти «Зәрби-Мәнсуријә»дә (№11) икинчи куплетин кадансында көрмәк олар (121).

«Чаһаркаһ» муғам-дәсткаһынын шө'бәләриндә триоллардан истифадә етмәклә дөрдпәјлы ритмик фигурлар да јараныр. Белә фигурлары бүтүн муғам шө'бәләриндә мүшәһидә етмәк олар (122).

Тәһлил етдијимиз дәсткаһын муғам шө'бәләриндә мүхтәлиф типли бешпәјлы ритмик фигурлар да марағ доғурур. Бу кими ритмик фигурлар истәр триолларын, истәрсә дә кuartол вә квинтолларын иштиракы илә өз ифадәсини тапыр (123).

Муғам шө'бәләриндә алтыпәјлы ритмик фигурлар:
а) триоллар (124 а);

б) кuartоллар вә квинтоллар (124 б);

в) секстоллар (124 в) әсасында гурулур.

Лухарыдакы ритмик фигурлар чох халларда сәс узунлугларынын хырда һиссәләрә бөлүнмәси һесабына вариантлашдырылыр. Бу үмдә хусусијјәт «һасар» шө'бәсиндә өзүнү даһа габарыг нүмајиш етдирир (125 а, б).

«Мүхалиф» шө'бәсиндә исә гоша триоллу гурулушларда синкопалардан истифадәни көрүрүк (126).

Једдипајлы ритмик фигурлар ја кuartоллардан вә ја триоллардан гурулуш. Бу кејфијјәт даһа чох «һасар» (№7) вә «Мүхалиф» (№9) шө'бәләриндә өзүнү көстәрир (127 а, б).

Септол нөвүндә исә ејни бәрабәрликдә олан өлчүдә ритмик һәрәкәтләр дә үзә чыхыр (128 а, б).

Сәккизпајлы ритмик фигур – октоллар даһа рәнкарәнклірләр. Онлар ашагыдакы ритмик групплардан, а) вә б) 4+4 (129а, 129б).

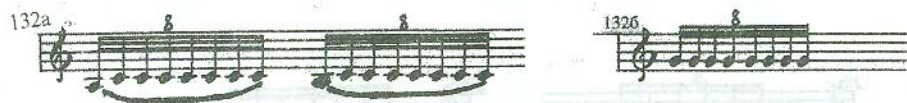

в) 5+3 (130).

г) 6+2 (131).

вә сәккиз ејни чүр сәс узунлугларындан ибарәт ритмик гурулушлу групплардан тәшкил олунурлар (132 а, 132 б).

Бу мугам-дәсткаһында доггузпәјлы ритмик фигурлардан вә ја башга сөзлә десәк, ноноллардан чох истифадә едилір. Онлар ашагыдакы дахили групплашмада:

«Мајеји-чаһаркаһ» шө'бәсиндә – 3+3+3 (133).

«Бәстә-Никар» шө'бәсиндә – 3+6 (134 а)

«Һасар» шө'бәсиндә – 2+4+3 (134 б)

«Бали-кәбутәр» шө'бәсиндә исә јеканә группа (134 в).

өзүнү көстәрир.

«Чаһаркаһ» мугамынын шөкбәләриндә онпәјлы ритмик фигурлардан да кениш истифадә олунур. Бу кими фигурлар детсимолун дахилиндә мүхтәлиф ритмик гурулушларда (комбинасијаларда) верилір. Онлардан биринчиси – ики триолун вә бир квартолун комбинасијасына (135);

икинчиси – үч триолун вә бир сәсин бирләшмәсинә (135 а);

үчүнчүсү – ики дуолун вә ики триолун ардычыллалашмасына (135 б);

дөрдүнчү – дуол вә ики квартолун ваһид шәкилдә бирләшмәсинә (135 в).

әсасланыр.

Ики детсимол нөвүнүн – секстол вә квартолун ардычыллалашмасына «Мүхалиф» шө'бәсиндә (136 а, 136 б);

Вә он ејни сәјдә сәс узунлугларынын јеканә группа бирләшмәсинә «Бали-кәбутәр» шө'бәсиндә (136в).

раст кәлирик.

Онбирпәјлы ритмик фигурлар, јә'ни ундетсимолларда дигәти чәлб едир. Ашагыда бу гәбилдән олан ритмик фигурларын 3 нөвүнү нүмунә кәтиририк.

Биринчи – үч триолдан вә бир дуолдан ибарәт бирләшмәни «Бали-кәбутәр» шө'бәсиндә көрүрүк (137).

Икинчи – квартол, триол вә квартолдан ибарәт бирләшмәдир ки, ону «һасар» шө'бәсиндә мүшәһидә едирик (137 а);

Үчүнчү, јенә дә «һасар» шө'бәсіндә даһа мүрәккәб нөвә малик олан дуол, квинтол вә квартолун бирләшмәси әсасында јаранмыш ритмик фигурдур (137 б).

«Чаһаркаһ» мугам – дәсткаһында он ики-, он үч-, он дөрдпәјлы ритмик фигурлара да тәсадүф олунур.

Биринчиләр мүхтәлиф групплардан: 3+3+3+3 («Мүхалиф» шө'бәсіндә) (138 а, 138 б).

6+6 («һасар» шө'бәсіндә) (139).

7+5 («Бәстә-Никар» шө'бәсіндә) (139 а).

вә сәс узунлуғлары бөлүнмәјән јеканә группдан («һасар» шө'бәсіндә) әмәлә кәлир (139 б).

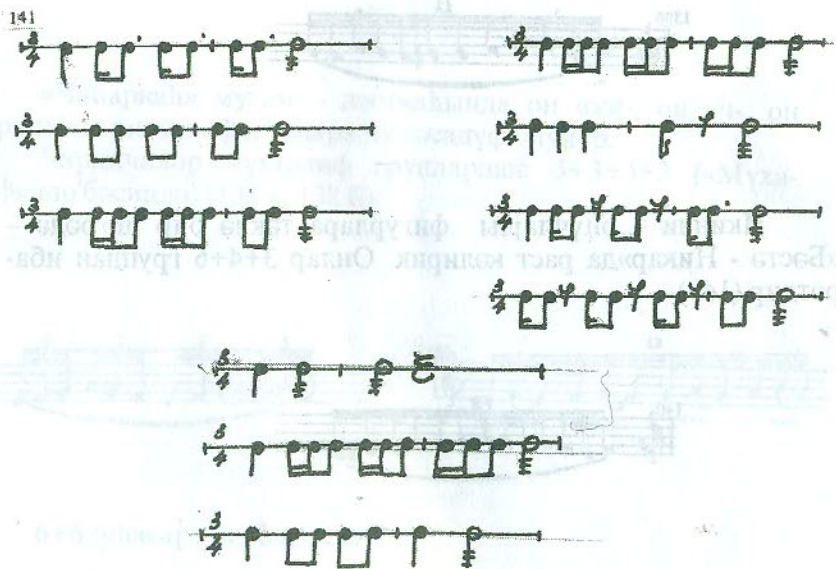
Икинчи – онүчпәјлы фигурлара тәкчә бир шө'бәдә – «Бәстә - Никар»да раст кәлирик. Онлар 3+4+6 группдан ибарәтдир (140).

Үчүнчү – ондөрдпәјлы фигурлардыр ки, онлар да һәмчинин чәми бир дәфә јухарыда гејд етдијимиз мугам шө'бәсіндә үзә чыхыр. Бу, ики вә он ики сәси өзүндә бирләшдирән нүмунәдир (140а).

Сонунчу мугам шө'бәси олан «Зәрби Мәнсуријә»нин ритмик гурулушу једди-, он бирпарлы ритмикаја әсасланыр. Бә'зән бу ритмик үсулларын «дәф»ин партијасында мүәјјән дә-рәчә кенишләндирилмәси вә вариант шәклиндә ишләнилмәси дә өзүнү ифадә едир. Бунунла әлагәдар биз һазыркы шө'бәнин мүхтәлиф инструментал эпизодларында бу ритмин вариантла-рыны көстәрмәклә кифәјәтләнирик (141).

МУСИГИ ФОРМАСЫ

«Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһы инструментал кириш олан «Чаһаркаһ дәрамәди» илә башланыр. О, беш мусиги чүмлә-синдән ибарәтдир. Буну ашағыдакы схемдә көрмәк олар:

$\parallel : A : \parallel : B : \parallel : C : \parallel D : \parallel E : \parallel$

Бурадакы бүтүн һиссәләр тәкрарлы гурулуша маликдир-ләр, тәкчә дөрдүнчү һиссә «Д» бир дәфә сәсләнир. Биринчи мөвзу «А» исә үмүмијјәтлә мугам-дәсткаһын әсас мусиги мөв-зусу сајылып.

Сонракы мәркәзи шө'бә – «Мәјеји-Чаһаркаһ» (№2) (һот јазысында «Бали-кәбутәр» адланыр), инструментал киришлә (А) башланыр, сонра исә үч дәфә мүхтәлиф вариантларда (А₁), (А₂), (А₃) тәкрарланыр.

Мүгәддимә вокал-инструментал сәчијјәли «Мәјеји-Ча-һаркаһ»ы һазырлајыр.

Бу шө'бәнин вокал партијасы једди һиссәдән, лакин үч мүхтәлиф мелодик мәзмундан ибарәт гурулушлардан –А,В вә С дүзәлдилмишдир.

Онун схеми беләдир:

$\overbrace{(A) (A_1) (A_1) (A_2)}^{\text{инстр.}} + \overbrace{A A_1 A_2 B C C_1 C_2}^{\text{вокал}}$

Нәзәрдән кечирдијимиз шө'бәнин мәтн әсасыны Мәһәм-мәд Фүзулинин «Пәмбеји дағи чүнун ичрә ниһандыр бәдә-ним» мисрасы илә башланан гәзәлин 3 бејти, нәғәрәтвари сөз-ләр вә һечалар тәшкил едир. Белә ки, биринчи мусиги дүзүмү – «А» нәғәрәтвари сөзләрә (јар, аман) вә һечалара (а, а...), икинчи –А₁ биринчи бејтә, үчүнчү – А₂ икинчи бејтин биринчи мисрасына, дөрдүнчү – В – икинчи бејтин икинчи сәтринин ики дәфә тәкрарына, бешинчи – С – 3-чү бејтә, алтынчы – С₁ вә једдинчи – С₂ – «јар аман, һа, дөләј, а» вә и.а. нәғәрәтвари сөзләрә вә һечалара охунур.

«Мәјеји-Чаһаркаһ» (№2) билаваситә «Тәсниф» (№3) вә «Рәнкю»лә (№4) битир.

«Тәсниф» (№3) 4 hissәдән ибарәтдир. $A B C \parallel D \parallel$. Онлардан 4-чү hissә инструментал арачалгы илә бирликдә ики дәфә тәкрарланыр.

«Рәнк» (№4) алты hissәдән – $A A_1 B C D B$ -дән ибарәтдир. Бу схемдә икинчи hissә биринчи hissәни вариант шәклиндә тәкрарлаыр. Өзү дә һәр бир hissә 4 ханәдән ибарәт $4+4+4+4+4+4$ симметрик структура маликдир.

«Бәстә-Никар»да (№5) биз ашагыдакы гурулушу көрүрүк:

$(D) (D_1) + D D_1 D_2 + (D_2) (E) + E D D C_2$

Бу шө'бәдә биз ики јени мелодик чүмләјә – D вә E -јә, һәмчинин «Бали-кәбутәр» (№2) адланан шө'бәдән көтүрүлмүш C чүмләсинә тәсадүф едирик.

Шө'бәнин мәтни Фүзулинин гәзәлиндәки 4, 5 вә 6-чы бейтдән, онлара әлавә олуан нәгарәтвари сөзләрдән (аман јарым, аман, јар) ибарәтдир. Ону да гејд едәк ки, шө'бәнин ахырынчы ики hissәси (D вә C_2) нәгарәтвари сөзләрә вә һечалара охунур.

«Бәстә-Никар» шө'бәсини (№5) үч hissәдән ибарәт «Тәсниф» (№6) јекунлашдыр. Бу hissәләрдән биринчиси өз мелодијасы бахымындан үч ајры-ајры мусиги дүзүмүндән – $A B C$, икинчиси беш – $A B C D E$, үчүнчүсү дә беш – $A B A C D$ мусиги дүзүмүндән ибарәтдир.

Сонракы шө'бә «һасар» (№7) өз гурулушу бахымындан әввәлки шө'бәдән бир гәдәр кенишдир. Оун дахилиндә беш вокал-инструментал hissә вә дөрд инструментал арачалгы (F, H вә J мусиги чүмләләриндән әввәл) вардыр. Бу hissәләр үчүн артыг дөрд јени мелодик чүмләдән истифадә олуномушдур: F, Q, H вә J . Белә ки, һәр мусиги чүмләси ики дәфә (икинчи дәфә вариантла) сәсләнир. Дедикләримизи ашагыдакы схем нүмајиш етдирир: $(F) + F F_2 Q_1 + (F) (H) + (J) + J$.

Бу шө'бәдә мәтн кими Хуршуд Бану Натәванын «Дилбәра дәрди-дилимдән белә үнван етдим» мисрасы илә башланан гәзәлин дөрд бейти охунулур.

Шө'бәнин биринчи hissәси олан F – дә вә сонунчу hissә – J -нин кадансында ханәндә нәгарәтвари һечалардан истифадә етмишдир.

«һасар» шө'бәсинин квинта тонуна (сол¹) әсасланан «Рәнк» (№8) 4 hissәдән ибарәтдир. Бу нөмрәдә икинчи hissә – A_1 биринчинин вариантлы тәкрарыдыр: $A A_1 \parallel B \parallel C \parallel$

«Мүхалиф» (№9) мугам шө'бәси исә јени бир инструментал киришлә (K) башланыр. О, ашагыдакы дөрд вокал-инструментал hissәни өзүндә чәмләшдирир: $(K) + K K_1 (K_1) Z K_2$

Схемдән көрүндүјү кими, биз јенә дә ики јени мелодик чүмләјә тәсадүф едирик – K вә Z .

Бу шө'бәнин мәтнини Хуршуд Бану Натәванын гәзәлинин үч сонунчу бейти – 5, 6 вә 7-чи бейти тәшкил едир. Бу бейтләр $K_1 Z$ вә K_2 мусиги чүмләләринә охунур. Лакин биринчи hissә олан – K -нын вә сонунчу hissә K_2 -нин кадансында ханәндә нәгарәтвари һечалардан (аман, дадај, бедад, аман а...) истифадә едир.

Оун ардынча кәлән «Мүхалиф» шө'бәсинә мәхсус «Тәсниф» (№12) халг сөзләринәдир. О, једди hissәлидир. Белә ки, үч инструментал арачалгы – B вә C -нин мусиги материалы әсасындадыр.

Тәснифин гурулушу беләдир:

$A A_1 B + (B) + A_1 B + (B) + C + (C) + C$

«Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын сонунчу бөјүк һәчмли шө'бәси «Зәрби-Мәнсуријә» (№13)дир. О, рондо формасына мәнсубдур. Бурада рефрен ролуну инструментал киришин икинчи hissәси – « B » көрүр. Бу шө'бә виртуоз характерли, кениш тәрзли кода илә ики куплетли форманын мүрәккәб нөвүнү тәшкил едир.

Икинчи куплет мәһз бу шө'бәнин емоционал характерли кулминасијасыдыр.

Ашагыда «Зәрби-Мәнсуријә» формасынын схемини веририк:

инструм, вок. – инструмент.

$A B C B B + A + C_1 C_2 B D E B +$
 $\parallel B B \parallel$

вок.инструмент.

вок.инструм.

$D + F B +$
 $\parallel B B \parallel$ Кода
 $D K_1 D C_2$

Икили һәрифләр вокал-инструментал эпизодлары вә онлар үчүн инструментал һиссәләрдән ибарәт мушајиәти көстәрир.

Инструментал һиссәләрин мусиги материалы јенидир. Өзү дә мүстәгил характер дашыјыр. Вокал-инструментал һиссәләрин вокал партијасында исә әввәл сәсләнмиш мүхтәлиф шө'бәләрдән мусиги чүмләләринин јени вариантларындан истифадә олунмушдур. Мәсәлән, А вокал һиссәси өз мелодијасына көрә тәһлил етдијимиз «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын баш мөвзусунун вариантыдырса, «Бәстә-Никар» (№5) шө'бәсинә дахил олан Д₁ эпизоду исә Д мусиги чүмләсинин вариант шәклиндә тәкрарындан ибарәтдир.

Кода «Чаһаркаһ» мугам-дәсткаһынын әсас мусиги материалынын чүмләләрини өзүндә чәмләшдирир.

«Зәрби-Мәнсуријјә» мугамынын мәтн әсасыны Фүзулинин «Еј кејиб күлкүн дәмәдәм әзми-чөвлан ејләјән» мисрасы илә башланан гәзәлиндән 6 бејт тәшкил едир.

Әввәл арашдырдығымыз башга мугам шө'бәләриндәки вокал партија адәтән, нәгарәтвари сөzlәр вә нидаларла башланырдыса, «Зәрби-Мәнсуријјә»дә исә әввәлки шө'бәләрдән фәрqli олараг вокал партијанын биринчи һиссәси нәгарәтвари һечалара дејил, мәһз јухарыда нүмунә кәтирдидимиз Фүзули гәзәлинин биринчи бејтинә охунулур. Лакин каданс заманы нәгарәтвари һечалардан (һа, һа, а...) да истифадә олунур.

Икинчи вокал – инструментал һиссә

бүтүнлүкдә нәгарәтвари һечалара – һа, далај... әсасланыр.

«Зәрби-Мәнсуријјә»нин јекунуну тәшкил едән кодасында Фүзули гәзәлинин чәми 3 бејтіндән истифадә олунмушдур. Үмумиликдә бу, 19 бејти өзүндә әкс етдирир. Ону да дејәк ки, 36 шө'р мисрасы вә чохлу мигдарда нәгарәтвари сөз вә һечалар 15 мүхтәлиф мәзмунлу дүзүмләрдән гурулмуш 32 дахили һиссәләрлә мугам – дәсткаһынын он бир шө'бәсинин әсасыны тәшкил едир. Мугам дәсткаһын дикәр алты шө'бәсинә 3 тәсниф вә 3 рәнк дахил олмушдур. Тәснифләр 14 мусиги чүмләсиндән ибарәтдир. Онлар халг сөзләринә охунур вә өзүндә 18 шө'р сәтрини, 3 рәнк исә 38 һиссәни чәмләшдирир.

Әкәр беш мугам шө'бәсинә 16 һиссәни тәшкил едән инструментал киришләри дә әлавә етсәк, онда «Чаһаркаһ» мугам – дәсткаһынын дахили һиссәләринин үмуми мигдары 100 олур.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз јеринә.....	3
Лад әсасы.....	5
Мелодика.....	24
1. Мусиги тематизми.....	24
2. Мелодијанын формалары.....	32
Чохсәслилик.....	44
Ритм.....	64
Мусиги формасы.....	81

Бәдii редактор: Н.Ф. Мәммәдлi
Редактор мұавини: И.Зејналов
Техники редактор: С.Исмајылова
Корректорлар: Н.Бабајева, Сәбинә.
Компүтер-дизайнер: Наилә Нагыјева
Ығылмаға верилмиш 22.01. 2000.
Чапа имзаланмыш: 27.09.2000.
Физики чап вәрәги 5. Учот нәшр вәрәги 4,7.
Шәрти чап вәрәги 5,31. Гарнитуру тајмс.
Сифариш № 169. Офсет кағызы.
Тираж 500.
Гиймәти мугавилә илә.

Китаб "Нурлан" нәшријат-полиграфија
мүәссисәсиндә чап олунмушдур.
Унван: Бакы 48, Гарачухур гәс. Гумлуг күч.69.
Директор: Н.Б.Мәммәдлi.
Тел.: 25-67-72; 8-50-311-41-89.